ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

ԱՆԴՐՇԻՐԻՄԵԱՆ ՁԱՅՆԵՐ

(ՊԱՏԱՍԽԱՆ՝ ԴՈՒՐԳԵՆ ՄԱՀԱՐԻԻ)

ՀԱՅՀՈՅԱՆՔԸ ՓԱՍՏԻ ՍՈՎ Է
Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՄՇԱԿ
ՊԷՅՐՈՒԹ, 1960

IT-H
NAP
1960

2080

ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

ԱՆԴՐՇԻՐԻՄԵԱՆ ՁԱՅՆԵՐ

(ՊԱՏԱՍԽԱՆ՝ ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻԻ)

ՀԱՅՀՈՅԱՆՔԸ ՓԱՍՏԻ ՍՈՎ Է
Ց. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՄՇԱԿ
ՊԷՅՐՈՒԹ, 1960

Հայհոյանքը փաստի սով է:
Յ. Պարոնեան

«Սովետական Հայաստան» ամսաթերթի Մայիսի թիւին (5) մէջ, Գուրգէն Մահարի յօդուած մը տպագրած է «Մինչնաբերդ»ի դէմ, «Սպպատաւորին գերեզմանն աւգամ չի ուղղի» խորագրով:

Անդրադառնալէ առաջ յիշեալ յօդուածին բովանդակութեան, ըսենք՝ որ մենք յարգանք ունինք բոլոր անոնց հանդէպ, որոնք մեր գործերուն ու կարծիքներուն դէմ կը հանեն իրենց կարծիքը: Կը բաւէ, որ այդ կարծիքը համոզումէ մը առաջանայ, խարխուած ըլլայ լուրջ պատճառաբանութեան մը վրայ եւ իբրեւ մեկնակէտ ունենայ պարկեշտութիւն մը: Այս տուեալներուն յարգանք ընծայող գրողները, բոլոր պարագաներուն, կը վայելեն մեր լրիւ համակրանքը: Մնացեալները, նկատումներով առաջնորդուող, հաշիւներով չարժող անորոշ մարդերու պոռչտուքները չեն շահադրդռեր մեզ, եւ ոչ ալ հին մարդերէն դէպի անորոշութիւն ընթացող մտքի հացկատակները դոյզն ինչ կը խռովեն մեր հոգիները:

Այսքան: Այս մասին չենք ուզեր շարունակել մեր խօսքը, ի՞նչպէս կրնանք շարունակել մանաւանդ, երբ անմիջականօրէն ու անհրաժեշտաբար պէտք ունինք սորվելու, թէ՝

«Սպպատաւորին գերեզմանն աւգամ չի ուղղի»

Ընթերցողը կռահեց անշուշտ, կամ քիչ անդին չո-

չափելիօրէն պիտի տեսնէ, թէ ի՛նչ ոգիէ ներշնչուած է այս խորագիրը եւ ինչի կը ձգտի անոր բովանդակութիւնը: Ըսինք թէ մեղի դէմ յայտնուած լուրջ, պարկեշտ ու փաստացի կարծիքներուն հանդէպ յարգանք ունինք մենք: Դժբախտաբար, սակայն, իր այս յօդուածին մէջ Գուրգէն Մահարի յարգանքի արժանի ոչ իսկ տող մը ունի: Ընդհակառակն, իր այս յօդուածին մէջ, Գուրգէն Մահարի ոչինչով կը տարբերի հաչիւով ձայն բարձրացնող, ասկէ անկէ թելադրուած ու ասոր անոր հաճոյ թուելու յետին մտքեր հետապընդող անկնիք խօսքերու ժժդոյն վաճառորդներէն:

Մեզի դէմ գրուած այս նկարագիրով յօդուածներուն կարդին պիտի դասէինք նաեւ ա՛յս մէկը եւ պիտի չզբաղէինք անով, եթէ երբեք հայհոյանքներու եւ բանսարկութիւններու չքնաղ այդ հաւաքածոն պահէր իր քնքշութիւնը եւ հեռու մնար ուրիշ հարցեր արծարծելէ: Բայց չէ մնացած այդպէս, ըսել կ'ուզենք հայհոյանքներու ու բանսարկութիւններու այդ խճողոմին մէջ, երբեմն, կարծիքներ ալ յայտնած է յօդուածագիրը, այդ կարծիքներն են, որ կը թելադրեն դրել այս էջերը, ըսել կ'ուզենք այդ կարծիքներուն անվաւեր հանդամանքն է, անոնց ճապաղ բնոյթը, քմահաճ ընթացքը:

Եւ որպէսզի ընթերցողը աւելի նպաստաւոր յօդուածին մթնոլորտին, նախ՝ կատարենք պզտիկ ծաղկաքաղ մը: «Սովետական Հայաստան» ամսաթերթի ընդամէնը երկու էջ զբաղող իր գրութեան մէջ, Մահարին բացառիկ հրճուանքով մը յղացած ու մեղի յղած է հետեւեալ վսեմ տաղանդանան. —

— Կրիլովեան fոբ-ոբ
— Ընկած բերդի օրապակաս իշխանիներ
— Ընկած բերդի ուրուականիներ
— Ընկած բերդի աճպարարներ

— Ընկած բերդի տեսաբաններ
— Գողութեան վայրում բռնուած խակահատներ
— Անմաքուր գրիչներ
— կենդանի մեռեալներ
— կեղծիքով ու նենգափոխութեամբ զբաղողներ
— խարդախորդիներ

Փորձեցէք նախադասութիւններու վերածել այս դիւտերը եւ կամ զանոնք բովանդակող նախադասութիւնները ջանացէք քով քովի բերել եւ դուք արդէն կ'ունենաք յօդուածին համարեա ամբողջութիւնը:

Այս պատկերին դիմաց կրնաք այլեւս երեւակայել, թէ որքան շատ բան ըսած է Մահարի եւ հիմնաւորած է իր ըսելիքները լ'ինչ տուեալներու վրայ: Ըսենք անկեղծօրէն ու չեչտենք մանաւանդ, որ այս կարդի խօսքերը անձնապէս չեն վիրաւորեր մեզ: Վաթսունին մօտեցող եւ քառասուն տարիներէ ի վեր գրիչ չարժող մարդ մը երբ լինք չ'ամչնար նման դիւտերով յօդուած խճողելէ, մեղի բնաւ պատճառ չի մնար որ վիրաւորուինք անոր ներշնչումներէն: Կը ցաւինք իր հաշուոյն: Եւ ի սրտէ: Զմոռնանք որ Մահարին «Մանկութեան» մէջ չի գտնուիր այլեւս, «Պատանութեան սեմին» հրաժեշտ տուած է շատոնց ու կը գտնուի «Մրգահաս»ի մէջ: Ըսել կ'ուզենք նման քաջագործութիւններով խանդավառուելու տարիքը անցուցած է եւ իրաւունք չունի սովորական մարդոց ոճն ու լեզուն փոխ առնելով, տրամաբանելու ձեւն ու բառամթերքը գործածելով ընթերցողին բան մը ըսած ըլլալու պատրանքով օրօրուելու: Եւ յետոյ՝

Մահարին բանաստեղծ է կուսակցական ըլլալէ առաջ:

Քաղաքացի է դրապէտ ըլլալէ յետոյ:

Կեանքին տաքն ու պաղը տեսած հայ մարդ մըն է ամէն բանէ առաջ, եւ, ընթերցողը իրմէ կը սպասէ հա-

մեմատական լրջութիւն մը, խոհական կեցուածք մը: Մինչ Մահարին, ընդհակառակն, լքած իր արժանաւոր դերը ու բանաստեղծի բարձունքէն վար իջած՝ թոյլ կու տայ ինքն իրեն սովորական մահկանացուի մը պէս անհակակշիռ զեղումներ ունենալ: Մահարին կը հայհոյէ փոխանակ հիմնաւորուած խօսք մը ըսելու, մտածելու տեղ կը մոլեգնի եւ հարցերը լրջացնելու տեղ անոնց մակերեսէն ընթանալով կը մաղձոտի:

Երեւոյթները միշտ մեր ուզածին պէս չեն ներկայանար,

Ամէն ինչ մեր ուզածին պէս չի զարդանար,

Այլոց ըմբռնումները մեր տրամադրութիւններուն կրնան ուղիղ չհամեմատիլ, այո՛, բայց այդ բոլորին դէմ պայքարելու առաջին զէնքը հայհոյանքը չէ անպատճառ, բամբասանքը չէ, բարբաջանքը չէ· ուղիղ խօսքն է, համոզիչ խոհն է, պարկեշտութիւնն է եւ լուրջ տուեալներու վրայ բարձրացող մտածումը:

Իր այս յօդուածին մէջ ոչինչ ըսած է Մահարի, յարուցուած խնդիրներուն կապակցութեամբ ոչ իսկ տուած է ըսելիք ունեցող մարդու մը պատրանքը: Խուճապահար մէկու մը անկապ խօսքերով լեցուած է իր յօդուածը, իր հաշիւներուն չհամապատասխանող ճըշմարտութիւններու առջեւ ինքզինքը կորսնցուցած անձի մը հոգեվիճակով անցած է սեղանի առջեւ եւ ստորագրած իր··· պատիժը: Այլապէս հոս չէր հասներ, երկու էջի մէջ այսքան չէր ցատկռտեր, հայհոյելու կարգախօսը կը ձգէր իր չուրջն ու հեռուն վխտացող արժանաւոր մանրուքներու:

Մահարին կոչեցեալ մըն է: Եւ մարդ կը ցաւի իր առիթով այս սարդ բանները թուելու:

Ի՞նչ է բուն խնդիրը: Աւելի ճիշդը ի՞նչ մեկնակէտ ունի եւ իր յօդուածին մէջ ի՞նչ բանի վրայ աւելի ծանրացած է Մահարի:

Ըստ երեւոյթին յօդուածագրին բարկութեան առաջին պատճառը ծնունդ կ'առնէ «Միջնարերդ»ի մէջ Զաբելեանի «Թուղթ բանաստեղծ բարեկամիս» քերթուածը արտատպելու մեր արարքէն: Տեղի անձկութեան պատճառով մենք արտատպած էինք այդ քերթուածը, դեղչելով անկէ քանի մը տուն եւ այդ ուղղութեամբ տուած անհրաժեշտ բացատրութիւնը: Տրուած բացատրութեան քիչ կարեւորութիւն տուած է Մահարին եւ մեր կատարած դեղչը ձղտումնաւոր համարելով բորբոքած է ու թաւի տուած իր ասպետական զեղումնեբուն:

Որպէսզի յստակ ըլլայ ամէն ինչ եւ ընթերցողին մտքին մէջ յուղուած խնդիրներուն կապակցութեամբ մութ կամ խորհրդաւոր կէտեր չմնան, առաջ քան զամենայն անհրաժեշտ կը դտնենք արտադրել այստեղ «Միջնաբերդ»ի մէջ խնդրոյ առարկայ քերթուածին մեր արտատպած մասերը, ինչպէս նաեւ անոր կողքին մեր զետեղած դրութիւնը: Նախ ասոնք կարդացէք եւ ապա հետեւինք Մահարիին. —

ԹՈՒՂԹ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ԲԱՐԵԿԱՄԻՍ՝ N· N·–ին
Գրուած Երեւանից

5·– Գրում եմ ֆեզ ահա եւ հին
Պատասխանը այդ հին հարցի·
Թէ ուզում ես, երգդ լսեն՝
Ժամանակիդ շո՛ւնչը դարձիր: —
Կապուի՛ր նեարդով իւրաքանչիւր
Ֆո օրերին ու ֆո դարին,
Կեանքը սիրիր լիահնչիւն
Ու մի՛ դաւիր ֆո ֆնարին: —

6·– Հարկաւոր է ձուլուել դարին,
Ասում եմ ես... Բայց կա՞յ արդեօք
Այդֆան անհուն ու դժուարի՛ն,
Այդֆան թէ՛ պարզ, թէ՛ բարդ մի գործ:
Մարդիկ կան, որ կարծում են, թէ
Ով աւելի բարձր է գոռում՝
Նա՛ է միայն դարի տեղդով,
Դասակարգի խանդով եռում:

7·– (Մի ժամանակ, դժբախտաբար,
Ե՛ս էլ էի այդպէս կարծում,
Բայց վերցրած պայծառ ֆնար՝
Ազատուել եմ ահա փորձում
Այդ մարմաջից... թէկուզ... թէկուզ...
Ապագայում գուցէ ցաւեմ,
Ֆանզի դա ե՛ւ հեշտ էր, ե՛ւ պարզ,
Ե՛ւ անվնաս, ե՛ւ շահաւէտ...)

8.— Մեր շուրջը, տե՛ս, ինչքա՛ն դէմքեր,
Ինչքա՛ն մարդիկ՝ շեփոր առած,
Երգում են գործ, երգում են տեմպ,
Երգում երգեր բազմաշառաչ: —
Երգում է, տե՛ս, գիշեր ու զօր,
Պոետների մի ողջ բանակ,
Սակայն երգեր ֆիչ կան այսօր,
Այլ կայ յանախ թուղթ ու թանաք:

9.— Մե՞ծ է այսօր բանակը մեր.
Թէ բոլորիս ֆշեն գինուոր՝
Կ'առնենք գիւղեր ու ֆաղաքներ, —
Բայց երգեր ենք գրում այսօր:
Երգում ենք սէր, երգում ենք մահ,
Երգում պայքար ու աշխատանք,
Մեր երգերում, սակայն, չկայ
Այսօր ո՛չ սէր, ո՛չ խոհ, ո՛չ կեանք: —

10.— Ի՛նչ են մեր մեծ դարի հանդէպ
Երգերը մեր թոթովախօս...
Մենք, որ մի նոր կեանք ենք կանգնել,
Ձուլենք երգեր հատու ու խոր:
Ինչ գրել ենք մինչեւ հիմա՝
Եղել է լոկ առաջաբան
Մի վիթխարի երգի համար,
Որ գալու է, բայց դեռ չկայ:

11.— Ձհաւատա՛ս դու ինքնագոհ
Պոետներին մեր այն բազում,
Որ հմայուած իրենց երգով՝
Ներքոգներ են իրար ասում:
Շա՛տ է չնչին մեր ապագան,
Թէ որ դրանց երգին նայես. —

Օ՛, դարը մեր հերոսական
Այդ երգի՞ն է միթէ վայել···

15·— Բայց նա կը գայ, պոետն այն մեծ,
Մեր երազած պոետը նոր,
Եւ ներկայիս մարդուն կ'երգէ
Երգով իր վեհ, ու բորբ, ու խոր:
Պղնձաձոյլ իր ճնարով
Շո՛ւնչը կ'երգէ այս մեծ դարի,
Կ'այրէ սրտերը սուրբ հրով —
Ու չի՛ դաւէ իր ճնարին···

16·— Եւ ի՞նչ··· այս բորբ, այս կենդանի
Յոյզերը յորդ երգելու տեղ —
Միաչքանի, միոտանի
Մարդն են երգում հիմա անթեւ.
Մարդն են երգում, որի կրծքում
Երգեհոն է դրուած կարծես,
Որ ճիչեր է միայն փղձկում,
Զուռնի ո՛չ խանդ, ո՛չ խինդ, ո՛չ սէր:

17·— Սակայն դու չե՞ս գտնում արդեօք,
Որ վիթխարի այս մեր դարում
Իր յոյզերով ու կրճերով
Աւելի՛ է մարդը հարուստ:
Ինչե՛ր է նա այսօր տեսել,
Ինչե՛ր ապրել ու զգացել,
Եւ ի՞նչն է նա համարել սէր,
Եւ ինչո՞վ է ուրախացել···

19·— Ինչքա՛ն է այս ամէնը բարդ···
Այս ամէնի հետ միասին՝
Մարդը էլի՛ մնում է մարդ,

Որ ունի սէր, որ ունի սիրտ:
կարո՞ղ ես դու՝ երգի՛ր նրան՝
Իր յոյզերով մեծ ու մանրիկ, —
Բայց այդպիսի երգի համար...
Քնա՛րն է պէտք Ալեքսանդրի:

20.— Քնարն է պէտք Ալեքսանդրի,
Ու քնարի հետ միասին՝
Այդ-քան անհուն եւ ահագին,
Այդ-քան պայծառ ու վեհ մի սիրտ: —
Իր մի՛տքն է պէտք պայծառատես,
Որ օրերի վէնի միջից
Հիմնականը մանրից զատէ
Եւ կարկաչէ ջինջ ու վճիտ: —

21.— Որ առօրեայ աղմուկների
Միջից տեսնէ օրը գալիք
Եւ չդառնայ ոգով գերի
Ծնծղաների աղմկալի, —
Տեսնի՛ ոգով, թէ ի՞նչն է, որ
Դառնալու է էգուց անցեալ,
Եւ ի՞նչն է, որ՝ հետու մի օր՝
Պիտի կանգնի բա՛րձր ու պայծառ...

22.— Եւ նա կը գայ, պոետն այդ մեծ,
Մեր երազած պոետը նոր,
Եւ ներկայիս մարդուն կ'երգէ
Երգով իր վեհ, ու բորբ, ու խոր: —
Պղնձաձոյլ իր քնարով
Շունչը կ'երգէ մեր մեծ դարի,
Կ'այրէ սրտերը սուրբ հրով —
Ու չի՛ դաւէ իր քնարին...

«1929–ին, այսինքն՝ Զարեճցի կեանքին ամէնէն յատկանշական անկիւնադարձը կազմող այդ թուականին գրուած էքրթուածներուն մէջ ի յայտ եկած պատրանաթափութիւնները, սրտաբեկումները, «զուր կորցրած ժամերուն» համար մորմոքող կսկիծները ու նաեւ պարտադիր կարգերէն, ուղեգիծներէն դուրս նետուելու, ձերբազատուելու բոլոր փորձերը կու գան ու կը խտանան իր շատ ծանօթ, բայց հիչ մեկնաբանուած մէկ թուղթին՝ «թուղթ բանաստեղծ բարեկամիս N. N.–ին» էքթուածին մէջ:

Պարզ, խոր, բիւրեղային պայծառութեամբ էքթուած մը, ուր կ'երեւայ աւելի քան բիւրեղացած Զարեճցի միտքը, հոգին, ժամանակը: Կ'երեւայ տակաւին օրաքերթերու մէջ յայտնուած քաղաքական մբտքերը հապճեպով յանգի ու չափի վերածած «ինքնագոհ» պոետներու հարսանեկան երթը· —

Մարդիկ կան, որ կարծում են, թէ՝
Ով աւելի բարձր է պոռում՝
Նա՛ է միայն զարի տենդով
Դասակարգի խանդով եռում:

Ճի՞շդ էր իր այս ախտաճանաչումը: Դժբախտաբար: Բանաստեղծութեան անունով՝ այդ շրջանէն մընացած՝ ուրիշ բան չունինք մենք այսօր եթէ ոչ «թուղթ ու թանաք»ի զանգուածեղ շեղջակոյտ մը: Տարբեր նկարագիր մը չունի նաեւ այդ օրերուն Զարեճցին մեզի կտակած բերքը: Տարբեր չէ նաեւ իր կարծիքը այդ մասին· —

Մի ժամանակ, դժբախտաբար,
Ե՛ս էլ էի այդպէդ կարծում,
Բայց վերցրած պայծառ քնար՝
Ազատուել եմ հիմա փորձում

Այդ մարմաջից, թէկուզ... թէկուզ...
Ապաքայում դուցէ ցաւեմ,
Քանզի դա ե՛ւ հեչտ էր ե՛ւ պարզ,
Ե՛ւ անվնաս ե՛ւ չահաւէտ...

Այսպէս «կարծում» էր եւ ինչպէ՞ս կարծում: Ատեն մը եկաւ որ ամէնէն աւելի ինքը գոռաց, թմբկահարեց, մունետիկի աշխուժութեամբ խառնալուր ու խլացուցիչ աղմուկով մը լեցնելով հրապարակը: Գրեց «երկաթի» անզգամութեամբ էերթուածներ, «պետոն»ի պաղութեամբ պոեմներ եւ «արնիճ»ի ցամաքութեամբ գիրքեր: Ինք պիտի ըսէր «մետաղածայն պոեմներ»: Ու տակաւին ըսաւ «պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմ» ու տող տողի վրայ դրաւ, ըսաւ դասակարգային կռիւ ու էջ էջի վրայ դիզեց· յայտարարեց, որ ինք «նախ՝ պրոլետարական է եւ ապա՝ բանաստեղծ», ու պրոլետարականի խանդով մը սկսաւ ալիներով, մուժիկներով, խալիֆաներով ու արխատաշներով խնդողել իր բանաստեղծութիւնները: Ատեն մը միայն կարմիր տեսաւ, դասակարգային պայքար ու գործադուլ: Ռէակցիա հալածեց ու դատապարտեց պուրժուա: Խօսեցաւ կեցցէներով ու անկցիներով եւ յանուն պրոլետարական տեսակէտին ողջոյններ սկսաւ բաշխել հոս ու հոն:

Այո, «կարծում» էր ու «դժբախտաբար» ինչպէս ինք կ'ըսէ, այդ նիւթերը, մանաւանդ այդ եղանակներով՝ միտինկային շեշտերով ու ռէֆլամային անպատասխանատուութեամբ նուագուած այդ նիւթերը, Չարենց «կարծում» էր որ կոչուած են բանաստեղծութիւն դառնալու: Այդ նիւթերուն նուիրուած բանաստեղծութիւնները կը մնան բանաստեղծին վաստակին ամէնէն անկանգնելի մասը: Այնքան ծանօթ բանաստեղծը ինք եւս անհանդուրժելի է անոնց մէջ: Չարենցը՝ Չարենց չէ: Եղած է ուրիշ բան մը: Հայ գրականու-

քեան աւանդութիւններուն հետ կապ չունին ամենիմ եւ ոչ ալ իրենց կարգին ի վիճակի եղան աւանդութիւն ըստեղծելու:

Բարեբախտաբար Զարենց շուտ սթափեցաւ եւ փորձեց ազատուիլ պրոլետարական տեսակէտներ բարձրաղաղակ գոռալը բանաստեղծութիւնը համարելու ամբիտ մարմաջէն: Փորձեց ու գտաւ ինքզինք, պայքարելով, տառապելով, թշնամութիւններ շինելով ու աճեցնելով սկսաւ աշխատիլ, որ «ժանգ չչոմի իր ոգու վրայ», եւ նետեց ինքզինքը «ոգու, տանջանքի աննինջ հնոցում», որպէսզի ամբար մնան «մեր ճերթուքեան լոյսերը»: Դարձած է լուրջ, ինքնավստահ ու ձեռք հաշած մանրից: «Երջանիկ թմբուկ» առած հարսանեկան երգ չ'երգեր հիմա, այլ կ'երգէ երկունքով, «բրտնաջան լարումով», խոնչէնքով, հրկիզուելով, իր ճնարին երկրորդ անգամ չդաւաճանելու անհահանջ վճռակամութեամբ մը:

Զարենց կասկած կը յայտնէ, թէ այս նոր դիրքաւորումը կրնայ սուղ արժել իրեն ու ցաւ պատճառել: Ինչո՞ւ սակայն: Ի՞նչ կայ ցաւելու: Ձենք ուզեր կրկնել պատմութիւնը: Պարզ է ու թափանցիկ ակնարկին իմաստը: Պրոլետարական գաղափարներ գոռալու մարմաջէն խոյս տալու համար կրնար ցաւիլ իր մէջ ճաղաճացին, պրոլետարը, բայց ոչ բանաստեղծը, որ մարդ մը, միս ու ոսկորի շաղախ մը ըլլալէ աւելի ոգի մըն է, երբէ կ'ուզենք անծանօթ ու աստուածային ուժեր ու կարողութիւններ դրսեւորող միջոց մը, որ արտաճին պատճառներէն չ'ազդուիր, ու չի տարուիր: Գիտնալով, ստոյգ գիտնալով, գուցէ նաեւ մինչ այդ իր ունեցած փորձառութիւններով հանդերձ, Զարենց յամառեցաւ մնալ «աւելի խորունկ, աւելի անշեղ» իր նոր հունին մէջ: Իր համոզումներէն առաջացած այս բեղմնաւոր յամառութեան համար իր մահկանացու

մարմնին վրայ ցաւեր շատ կրեց Զարեհը, բայց չեմ հաւատար որ ցաւեցաւ իր հոգին: Որովհետեւ անցաւորն ու յաւիտենականը նշդած էր այլեւս ու իր ներքին խռովայոյզ անձին դրդումով հասած բանաստեղծի առանձին ճակատագիր մը իրագործելու պայծառատեսութեան: Այդ ճակատագրին ի խնդիր տարաւ այնուհետեւ պայքարը: «Անվնաս» գոռում-գոչումները կը վնասէին իր իտէալին: — Չեմ հաշեց անոնցմէ: «Շահաւէտ» բաները կը խաթարէին իր տեսիլը: — Չեմ հաշեց նաեւ «շահաւէտէն»: Ու ճամբայ ելաւ «մարբախստ չստեր»ներուն կողմէ «անդուլ երազին» առջեւ հաշուած թումբերը ջանդելու եւ «բարձունքներու ցընորքին» ձգտելու արգիլեալ ազատութիւնը վերստին հաստատելու այրող որոշումով մը:

Տագնապեցաւ ատոր համար, արիւնեցաւ իր հոգին, որովհետեւ «սերտած խօսքերի» արձագանգը դառնալու հրահանգ մը կը տրուէր իրեն, կը պահանջուէր «կոտած մտքերին«ն առջեւ գլուխ ծռել: Բայց Զարեհը չհանդուրժեց «ոգու ճորտութիւնն ստոր» ու ըմբոստացաւ: Ու բնական էր այդ ըմբոստացումը: Որովհետեւ ճշմարիտ մարդը, իր հոգիին մէջ հազար ճշմարտութիւններու տեսիլը ունեցող բանաստեղծը մանաւանդ, որ որոնումի մէջ է տեւաբար ու նոր մըտքերու խանդավառ յայտնաբերողը, բնական էր որ առաջինը ի՛նք ըլլար «յաւէտ անմահ երազին»՝ այսինքն՝ ազատութեան գովքը հիւսողը, ընդդէմ ամենազօր փիլիստներու զարհուրելի սեղմումներուն:

Զարեհցը «անդորր»ի հասած չէ, ինչպէս իրենք կիրենք հասած կը կարծէին ուրիշներ: Իրեն համար բոլոր «բրոբլեմները» չեն լուծուած, ինչպէս կը պընդէին նոր վարդապետութեան մոլեռանդ ու «մտակոյր» գործիչները: Իրեն համար «քարդ էր աշխարհը մի ֆիչ»: Ու այնքան խոր, բազմակողմանի ու բազմարո-

վանդակ կը զգար կեանքը եւ կեանքին բանաստեղծութիւնը, որ անոր մարմնաւորումին համար երբեմն ճոյնիսկ իր ուժերը անբաւարար կը գտնէր ու անձկութեամբ կը սպասէր նոր երգիչի մը. —

Եւ նա կը գայ, պոետն այդ մեծ,
Մեր երազած պոետը նոր,
Եւ նեւրկային մարդուն կ'երգէ
Երգով իր վեհ, ու բորբ, ու խոր: —
Պղնձաձոյլ իր քնարով
Շունչը կ'երգէ մեր մեծ դարի,
Կ'այրէ սրտերը սուրբ հրով —
Ու չի' դաւէ իր քնարին...

Մարդը երգել: Մարդը իր սէրերով, կարօտներով, կիրքերով, պայքարներով ու անկումներով, ձգտումներով ու խոյանքներով, այսինքն ոչ այն մարդը, որ վերածուած ու եղած էր «մի տեսակ պտուտակ, մեխեճայի կցորդ», այլ այն՝ որ հակառակ նոր վարդապետութեան մեքենայացնող ուսուցումին «էլի մընում է մարդ»:

Երգել այդ մարդը ու բորբ ու խոր երգով: Սուրբ հրով պղնձաձոյլ ճնար ունենալ ու մանաւանդ ճնարին չդաւելու ուժ ու կեցուածք: Ահաւասիկ Զարենցին բաղձանքն ու ըմբռնումը, մեծ ու նոր պոետին անոր տրուած ստորոգելիները:

Քերթուածը գրուած օրերուն չկար այդ մեծ պոետը: Եկա՞ւ ապագային: Իրմով՝ այո: Բայց յետոյ՝ զուր սպասեցինք «մեր երազած պոետ»ին:

Իր շրջանի գրական բերինն ախտաճանաչումին ու գնահատման նուիրուած Զարենցի այս քերթուածը, ճոյն նկարագիրը ունեցող եւ ճոյն տագնապները ներկայացնող ուրիշ շատ մը քերթուածներուն պէս, գրուած է 1929-ին: Բայց Հայաստանի գրականութեան

հետեւած մարդը դժուար պիտի հաւատար այդ հեռաւորութեան: Իրապէս, Չարենցի «թուղթ»ը, իր բոլոր մանրամասնութիւններով, այնքան ուղիղ կը համեմատի ապրողներու գործերուն, որ մարդ կը տարուի մտածելու, թէ երեսուն տարի առաջ գրուած ճերթուած մը չէ անիկա, այլ երեսուն օր առաջ կատարուած բերքահաւաքի մը առիթով ստորագրուած անողոք ու արդար ամբաստանութիւն մըն է: Որովհետեւ, ի՞նչ են իրապէս այսօրուան Հայաստանի գրողներուն ժառանգութիւնները, եթէ ոչ թոթովախօս երգեր միայն, եւ ո՞վ է ան, որ գրած ունի իրապէս մեծ, լիարիւն ու լիահնչիւն երգ մը, որ վեհ ըլլար, ու բորբ ու խոր ըլլար եւ այրէր մեր սրտերը: Կան անշուշտ բանաստեղծներ եւ անոնց գործերը առ ոչինչ համարելու միտում մը չունին այս տողերը, բայց չկայ «մեր երազած պոետը մեծ»:

Մեր պայմաններուն յարմարելու համար բանի մը տուն գեղչելով՝ յաջորդ էջերուն կու տանք Չարենցի այդ յատկանշական թուղթը, զայն յանձնելով ի մասնաւորի մեր նոր պոետներուն ուշադրութեան:

Այս դրութեան մէջ յայտնուած կարծիքներուն եւ Չարենցի քերթուածէն մեր դեղչած տուներուն առիթով դրած է Մահարին իր յօդուածը, որուն պիտի հետեւինք քայլ առ քայլ, բծախնդրօրէն ու ամենայն պարկեշտութեամբ:

•

Պզտիկ դիտողութիւն մը նախ։

Ինչպէս ընթերցողը տեսաւ, մեր յօդուածին վերջին պարբերութիւնը կը վերաբերի Զարենցին քերթուածը արտատպելու մեր արարքին, այդ արարքը պատճառաբանող բացատրութիւն մըն է։ Մահարին մեր այդ բացատրութիւնը արտատպած է իր յօդուածին մէջ, վերածելով զայն հետեւեալ հանելուկին. —

«Մեր պայմաններուն (կարդա՛ մեր կեղծիքին Գ. Մ.) յարմարելու համար, — գրում են նրանք, — ֆանի մը տուն գիչելով՝ յաջորդող երգերէն կու տանք Զարենցի այդ յատկանշական քուղքը...»։

Նախ ընդգծենք ԶԻՋԵԼՈՎ *եւ* ԵՐԳԵՐԷՆ *բառերը եւ ապա հարց տանք. —*

Եթէ իրապէս մենք նման նախադասութիւն մը գրած ենք, ի՞նչպէս կ'ըլլայ, որ անոր, նոյն այդ նախադասութեան տրամաբանական ու լեզուական անկանգնելի կառոյցին համար մեզի դիտողութիւն մը ընելու առիթը կը փախցնէ Մահարի։ Իսկ երբ առանց այդ դիտողութեան իր յօդուածին մէջ կը հանդուրժէ այդ մչուչը, ի՞նչ կը յուսայ որ հասկնան անկէ «Սովետական Հայաստան»ի ընթերցողները։

Մենք, ինչպէս կարդացիք քիչ առաջ, գրած էինք.—

«Մեր պայմաններուն յարմարելու համար ֆանի մը տուն ԶԵԼԶԵԼՈՎ յաջորդող ԷՋԵՐՈՒՆ կու տանք Զարեցի այդ յատկանշական քուղքը.

Ոչ «պիջելով» կայ մեր նախադասութեան մէջ, ոչ ալ «երդերէն»: Այլ անոնց տեղ կան գեղչելով եւ էջերուն բառերը:

Այս ճշդումով ըսել չենք ուզեր անշուշտ, որ Մահարին կամաւոր կամ դիտումնաւոր կերպով փոփոխութեան ենթարկած է մեր բառերը: Նման բառերու վրայ չեչտը դնելու պէտք ի՞յ մի՛թէ, երբ փաստը, նոյնիսկ այս պզտիկ փաստը ցոյց կու տայ, թէ Մահարիի ուղեղին մէջ ու դրչին տակ ուղիղ բաները ի՛նչպէս ծուռ կը ներկայանան եւ պայծառ խօսքերը ի՛նչպէս կը մթագնին: Անցնինք:

«Միթէ կարելի է «մեր պայմաններուն յարմարելու համար բանի մը տուն զիջելով» (*նորէն զիջելով Գ. Ս.*) խեղաթիւրել մեծ բանաստեղծի պայծառ դէմքը. «մեկնաբանութեան» այդ ինչ զարմանալի ձեւ է՝ 48 տող ջնջել բանաստեղծութենից եւ... մեկնաբանել»:

Գ. Մահարի

Մեր զեղչած տուններէն Մահարին արտագրած է հետեւեալները իր յօդուածին մէջ. —

13.— ... Մեր վիթխարի դարը ահա
Շառաչելով, ընդդէմ հնի
Բարձրացրել է, որպէս վահան,
Հսկայ աւուրը Լենինի:
Եւ ուր առաջ բանտ էր խաւար
Ճորտութիւնն էր ուր լուռ ճնել —
Ալեկոծւում են հողմավար
Անծայրածիր բազմութիւններ:

14.— Աղմկում է հողմանման
Սոցիալական ծովը հիմի,
Կեանքը այսօր օրհասական
Բախումների ովկիան է մի:
Լեռնացել են իրար հանդէպ
Երկու հսկայ դասակարգեր,
Ընկնում են հին գահեր այնտեղ,
Այստեղ կանգնում չեղած կարգեր...

18.— ... Տեսել է նա Հոկտեմբերի
Աւօրիւնակ պայքարը մեծ,
Ընդվզումի տարիների
Օրերը բորբ ու հողմածեծ: —
Կործանումն է տեսել հնի,
Պալատների անկումն անդարձ,
Տեսել է մահը Լենինի,
Կորուստն այս խոր, անվերադարձ...

Իր յօդուածին մէջ արտադրուած այս երեք տուներին (24 տող) հետ ակնարկելով մեր դուրս ձգած չենք դիտեր միւս ո՛ր երեք տուներուն՝ Մահարի կ'ընէ տողերուն հաշուեցոյցը ու կը գտնէ, որ 48 տող ջնջած ենք բանաստեղծութենէն: Ըսենք անմիջապէս, որ Մահարին իր միւս հաշիւներուն կարդին՝ չէ կրցած ճիշդ ըլլալ նաեւ թուաբանական այս տարրական հաշիւին մէջ: Զարենցի քերթուածին իւրաքանչիւր տունը կազմուած է ութը տողէ ու կը հաշուէ 23 տուն: Մենք արտատպած ենք 14 տունը. այսինքն 48 տող միայն չենք ղեղչած, այլ ղեղչած ենք 72 տող: Կը զարմանանք, թէ Մահարին ի՛նչպէս իր մեղադրանքը պահած է 48 աստիճանին վրայ երբ կրնար 72-ի բարձրացընել իր կիրքը: Մարդ մը որ իր պաշտպանել ուզած նիւթերուն առարկայական պատկերին իսկ ծանօթ չէ, անոնց չօշափելի հաշիւին մէջ իսկ չի՛ կրնար ճիշդ ըլլալ, լուրջ մնալ, ինչպէս կ'ուզէ այլեւս որ լրջութեամբ մօտենանք իր յարուցած հարցերուն: Չենք ըզբաղիր մոռցուածներով: Աւելորդ կը գտնենք նոյնիսկ յիշատակուած 48 տողերուն անորոշ ձգուած 24-ին մասին հարցումներ ընել: Յստակ է միտումը: Մահարին տեսած է միայն ա՛յն տուները, որոնց մէջ կայ Լենինի անունը, մատնանշուած է «սոցիալական ծուլը» եւ յիշատակուած «Հոկտեմբերի անօրինակ պայքարը մեծ»: Բանաստեղծութեան մը հանդէպ բանաստեղծի մը նա-

խանձախնդրութիւնը չէ իրը, սկզբունքի մը մղումով չէ դրած Մահարին իր յօդուածը, գայն դրած է պարզապէս Զարենցի քերթուածին մէջ երկրորդական առիճաններուն իջած, կողմնակի յարգանք մը վայելող հարցերուն ի խնդիր: Այդ հարցերուն առաջնութիւն մը տալու, անոնց վարկ մը ապահովելու ձգտումով: Ցիշած է Լենինով, սոցիալական ծովով ու Հոկտեմբերով օժտուած երեք տուները միայն, որպէսզի կարենայ չուզածը ազատօրէն չընդունիլ եւ ուզածը ուզած ձեւով ըսել:

Ուրիշ խնդիրներ.—

«Մեկնաբանութեան այդ ինչ զարմանալի ձեւ է, 48 տող չնչել բանաստեղծութիւնից և... մեկնաբանել»:

Զարմանալին մեր մեկնաբանութեան ձեւը չէ կը խորհինք, այլ իր խօսքերը քիչ չափելու եւ կարծիքները շատ չափազանցելու Մահարիին արտառոց կերպն է զարմանալին:

Քերթուածէ մը հատուածներ ղեղչելու մեղքին եւ չղեղչելու օրէնքին քննութիւնները աւելի ետքը ձգենք ու խօսինք պահ մը դրական խնդիր մը մեկնաբանելու անհրաժեշտ պայմաններուն մասին:

Մահարիի զարմացումէն կը հետեւի, թէ մեկնաբանութեան ատեն, պարտաւոր ենք տուեալ նիւթը ամբողջովին արտադրել եւ իրաւունք չունինք անկէ տուներ կամ հատուածներ յապաւելու: Ա՞յս է սակայն մեկնաբանութեան ընդունուած ու կիրարկուած օրէնքը: Ի հարկէ այս չէ: Հետեւելով Մահարիի ըսածին, կամ ըսել ուզածին, ուրեմն, քերթողադրքի մը մասին խօսող մարդը պարտաւոր է նախ դրքին բոլոր քերթուածները ընդօրինակել, թատերախաղ մը վերլուծող քննադատը ստիպուած է ամբողջ թատերախաղը արտադրել. վէպ մը գնահատող անձը պէտք է վէպը ծայրէ ծայր իր յօդուածին մէջ առնէ: Այդպէ՞ս կ'ընենք սակայն: Հնա-

բաւո՞ր է այդ մէկը, անհրաժեշտ նկատուա՞ծ է որեւէ մէկէն, երբեւիցէ: Ո՛չ, անհրաժեշտ չէ նկատուած, այդ միջոցներուն չենք դիմեր, այլ խնդրոյ առարկայ երկին կոլիզային հատուածները կը յիշենք ընդհանրապէս, շատ յաճախ կը չատանանք քանի մը դիծեր տալով, անկէ, երբեմն կը բաւարարուինք գրքին կամ առանձին գրութիւններու անունները յիշատակելով միայն:

Մահարիին ըսածը, կամ ըսել ուզածը ո՛չ ոք կիրարկած է ցարդ, ոչ հոս, ոչ Հայաստանի մէջ եւ ոչ ալ այլուր: Անշուշտ ինք եւս նման փուճ կարծիքներ չէր յայտներ, եթէ երբեք իր դիմաց եղեղները մենք չըլլայինք, այսինքն անոնք, որոնց ամէն ղնուղ մեղքեր վերագրելու համայնավարատուր պաշտօն մը ունի ինք:

Աւելորդ է ծանրանալ այս մէկուն վրայ: Պզտիկ ակնարկ մը նետեցէք թերթերուն կամ առանձին մենագրութիւններուն վրայ եւ շուտով կը հաստատէք Մահարիի կարծիքներուն փխրուն հանդամանքը:

Յօդուածագիր Մահարին ի միջի այլոց խօսած է նաեւ «Միջնաբերդ»ի մասին: Խնդիր է պիտնալ, սակայն, թէ յարդա՞ծ է իր իսկ բանաձեւած եւ ուրիշներուն պարտադրել ուզած օրէնսդրութիւնը: «Միջնաբերդ»ի մասին մեծ մեծ կարծիքները յայտնելու առեն, ընդօրինակա՞ծ է անոր բոլոր գրութիւնները, որ յապաւուած քերթուածներուն մասին մեր ունեցած արտայայտութիւնները զարմանալի կը գտնէ այս կողմնակալ բծախնդիրը: Տակաւին կ'անդրադառնանք այդ խնդրին: Առայժմ խօսքը կրկին իրեն տանք. —

«Ո՞ր հատուածներն են «զիջեր» (Վերստին զիջեր Պ. Ս.) պայմաններուն յարմարելու համար», — այն հատուածները, որոնք ցոյց են տալիս, որ, Զարեհցը մազաչափ անգամ չի նահանջել իր բաղաքական առաջադուր սկզբունքներից, ոչ թէ «ատեն մը», այլ հէնց

իր այս «թուղթ»ի մէջ ևս ամբողջ ձայնով խօսում է ե՛ւ Լենինի, ե՛ւ դասակարգային պայքարի, ե՛ւ ընկնող գահերի, ե՛ւ ելնող նոր կարգերի մասին»:

Ճի՞շդ կ'ըսէ Մահարին: Իրապէ՞ս դէտումնատոր ձեւով, կուսակցական ու քաղաքական նախասիրութիւններո՞ւ բերումով կատարած ենք մեր յապաւումները: Ոչ, ճիշդ չ'ըսեր: Արտագրենք «Մ իջնաբերդ»էն դուրս մնացած միւս հատուածները եւս եւ դուք առիթ կ'ունենաք անձնապէս հաստատելու մե՛ր ըսածը:

1.— Ահա կրկի՛ն գրում եմ ֆեզ,
Իմ լաւ ընկե՛ր, իմ բարեկամ, —
Օ՛, ֆեզ, անյայտ, բայց մե՛ծ երգիչ,
Ողջո՛յն, ողջո՛յն պոետական: —
Գրում եմ ֆեզ ես պարզ յանգով,
Ռիթմո՛վ յստակ, յամբով մեկին,
Գրում եմ ֆեզ կարօտանքով,
Ինչպէս Պուշկինը՝ Դելվիգին...

2.— Սրտով խաղաղ եմ ես հիմա
Ու խոհերով յստակ, մաքուր:
Իջել է իմ հոգու վրայ
Զարմանալի հանգստութիւն:
Չեմ իմանում ի՛նքս էլ սակայն
Թէ ի՞նչը ինձ այսպէս փոխեց.
Փա՞յլ էր սա մի հերոսական,
Թէ՞ տարիքս են արդէն կոխել: —

3.— Դարձել եմ լուրջ, ինքնավստահ,
Ձեռք եմ քաշել հիմա մանրից...
Իմ սենեակում երէկ ցստած՝
Կարդում էի Ալեքսանդրին:
Կարդում էի... Եւ իմ հոգին

Հսկայ մի խինդ էր ողողում. —
Այդ-ֆաճ պայծառ ու ահագին
Արեգա՛կն է միայն շողում:

Եւ կարդալով Ալեքսանդրին՝
Կրկի՛ն անգամ ես հասկցայ,
Թէ ինչո՞ւ է նրա անդրին
Սերունդների սրտում կեցած:
Թէ դարերի հորիզոնում
Չսուզուելով՝ ինչո՞ւ է նա
Անվերջ շողում ու բարձրանում
Եւ միշտ պայծա՛ռ պիտի մնայ: —

Եւ այս անդուլ դարում ահա,
Այս լեռնացող ովկէանում
Ապրում են բիւր մարդիկ հիմա
Տխրում, տճնում, ուրախանում, —
Մարդն է ապրում, ինչպէս առաջ,
Յուզումներով իր կենդանի.
Ունի կրքեր բազմաշառաչ,
Սրտում հազար յոյզեր ունի. —

Վերջացրի: — Գիշեր է խոր: —
Եւ գիշերուայ այս խոր պահին
Գլխիս վրայ թառել է լուռ...
Իմաստուն բուն Մեներվայի:
Եւ առոյգ է սիրտս շնչում,
Կասկածանիճներ իմ մէջ չկան: —
Դէ՛, ընդունիր հազա՛ր ողջոյն,
Պոետական իմ բարեկամ...:

Վերջին այս վեց տուներուն արտագրումով տուած եղանք «Մինչնաբերդ»ի մէջ զեղչուած հատուածներուն

ամբողջութիւնը: Արդ, եթէ կուսակցական նախասիրութիւններով ու քաղաքական մտահոգութիւններով առաջնորդուած ըլլայինք, ի՞նչ պատճառ կար ղեղչելու այս տուները: Կուսակցական ի՛նչ հարց արծարծուած է այս տողերուն մէջ, քաղաքական ինչ տեսակէտ կը բովանդակեն անոնք, որպէսզի Մահարին չհասկնար մեր յիշած պարզ պատճառը եւ անոր մէջ տեսակ տեսակ նկատումներ տեսնելով անցնէր գրոհի: Եթէ կուսակցական նկատումներ ունենայինք կը ղեղչէինք իր յիշատակած ու համակրանքը վայելած տուները միայն, կը ջնջէինք Լենինի անունը բովանդակող տունը, կը չորցնէինք «Սոցիալական ծուլը» եւ սեւ դիծ կը քաշէինք «Հոկտեմբերի անօրինակ պայքար»ին վրայ: Ա՛յո՛, կուսակցականօրէն մօտենալով խնդրին, կուսակցական բծախնդրութիւնը պիտի ստիպէր մեզ, որ այդպէս վարուէինք այդ հատուածներուն հետ: Մօտեցումի այդ եղանակը հասկնալի եւ Մահարիի դիտողութիւնը ըստ ամենայնի արդար պիտի ըլլար, եթէ երբեք մեր ղեղչած միւս տուները եւս կուսակցական բծախնդրութիւններ արթնցնող տարրեր ունենային: Բայց մեր ղեղչած միւս տուներուն մէջ նման բաներ չկան: Ընդհակառակն, Զարենցը իր քաղաքական առաջատար սկզբունքներուն հաւատարիմ մնացած ըլլալու Մահարիի պնդումը հերքող եւ մեր ըսածները հաստատող խոստովանութիւններ կը բովանդակեն անոնք: Կը խօսին բանաստեղծին կրած փոփոխութիւններէն, պատրանախաբութիւններէն: Խաղաղութեան հասած, լուրջ ու ինքնավստահ դարձած, մանրից ձեռք քաշած ու հերոսական քայլեր առնող մարդուն մասին վկայութիւններ բերող այդ հատուածները ինչո՛ւ հակակրանքով պիտի լեցնէին մեզ, պոլշեւիկներէն 118 տարի առաջ ծնած եւ 80 տարի առաջ մեռած Պուշկինը ինչո՞ւ պիտի խրտչեցնէր մեզ, որպէսզի անոր նուի-

րած Զարենցի հիացումները վուլթայինք անտես առնել: Մնաց որ, Մահարին այս վերջիններուն համար չատ չի մեղադրեր մեզ: Ըսինք արդէն, թէ իր նախանձախնդրութիւնը բանաստեղծութենէն չի գար, իր չահադրդռութեան առարկան Լենինն է առաջին հերթին, սոցիալական ծովն է յետոյ, Հոկտեմբերի անօրինակ պայքարն է վերջին հաշուով: Մասնաւոր խընամքով մը կը յիշէ այս անունները եւ կը ձգտի ճգել այն տպաւորութիւնը, որ այդ անուններուն անտեսումով՝ մենք կը փորձենք քմահաճ մտքեր վերագրել, եւ յետոյ, դուցէ կը կարծէ, թէ մենք վախցած ենք այդ հատուածներէն, անոնց մէջ յիշատակուած քաղաքական յատկանիշ կրող բառերուն շլացուցիչ ազդեցութիւնը պարտաւորած է մեզ զգոյշ ըլլալ: Գուցէ Մահարին կը կարծէ, թէ զեղչած ենք այդ տուները, վախնալով որ մեր ընթերցողները մէկ վայրկեանէն միւսը կ'ընկղմին «սոցիալական ծովը հիմի»: Անոնց մէջ յիշատակուած Հոկտեմբերը տեսնելով կը կարմրին յանկարծ ու Լենինի անունը լսելով կը մոռնան իրենց սեփական կուռքերը: Նման մտահոգութիւններ ունենալու պարագային «Մի՛նաբերդ»ի 112–րդ էջին վրայ կը պահէ՛նք Նայիրի Զարեանի հետեւեալ տողը. —

Բայց լենինեան ծովին հասաւ մեսրոպատառ հայոց լեզուն:

Հարցուի թերեւս, թէ ինչո՞ւ մենք զեղչեցինք բանաստեղծութեան վերոյիշեալ հատուածները եւ հիւրընկալեցինք միւսները: Ընթերցողէն, մանաւանդ իր կարդացածը հասկցող ընթերցողէն մենք չենք սպասեր նման հարցում մը ընելու թեթեւութիւնը: Պարզ բաուած է ամէն ինչ ու բացայայտ է մեր չարժառիթը:

«Թուղթ բանաստեղծ բարեկամիս» քերթուածը աղմուկներէն, գոռում–գոչումներէն, հարսանեկան երթերէն ու մխիթինկներէն վերադարձող, անոնցմէ յու-

սահատած մարդու մը ապրումները կը խտացնէ ու կը խօսի մանաւանդ բանաստեղծութեան մասին, չնչող, տրոփող երգին մասին ու կ'ընդգծէ ճշմարիտ ու մեծ երգիչին ճշմարիտ կոչումը: Ֆաղաքացի Զարենցը հազի'ւ կ'երեւայ հոն, դասակարգային պայքարներու թմբկահարին հետքը բնաւ չկայ այնտեղ, քերթուածին մէջ ամբողջ հասակով ու ձայնով կայ ի'նքը, յաւիտենական Զարենցը, բանաստեղծը:

«Ժամանակիդ շունչը դարձիր»ի պայծառատես պատգամախօսը,

«Հիմնականը մանրից զատելու» սկզբունքին կրքոտ ջատագովը,

«Հատու ու խոր» երգերու տեսլահար խուզարկուն,

որ,

Նողկանք կը զգայ «թուղթ ու թանաք»ի արտադրիչներուն դէմ: Բանաստեղծութիւնը աղմկարարութեան հետ չփոթող դպիրներուն դէմ: Ծանդէ, խլինդէ ու սէրէ զուրկ տողեր փղձկող անժառանգ դրչականերուն դէմ:

«Թուղթ բանաստեղծ բարեկամիս» քերթուածը յեղափոխուած մարդու մը, բանաստեղծի մը նոր ապրումներն ու մտածումները կ'անձնաւորէ եւ իրրեւ առանցք ունի բանաստեղծական մտահոգութիւն մը: Ու երբ մեր պայմաններուն յարմարելու համար, այսինքն տեղի անձկութեան պատճառով հարկադրուած էինք քանի մը տող ղեղչել, պիտի ղեղչէինք ի հարկէ հիմնական այդ հարցին հետ քիչ աղերս ունեցող հատուածները: Այնքա՞ն դժուար էր հասկնալ այս պարզ խընդիրը:

Քերթուածին մէջ կողմնակիօրէն յիշատակուած, կողմնակի համակրանքներ ներկայացնող Լենինին, Հոկտեմբերին ու Սոցիալական Ծովին ակնարկելով,

այդ անուննները բովանդակող տուները թուելով ըսել, որ անոնք «կազմում են բանաստեղծութեան ողնաշարը», առնուազն ամբոխավարութիւն ընել կը նշանակէ, իր հասկցածին ճիշդ հակառակը պնդելու հարկադրանք մը կ'ենթադրէ: Հարցը կուսակցական հաւատարմութեան առիթի մը վերածելու «ոգու ճորտութիւն» մը կ'ենթադրէ, եւ ուրիշ ոչինչ:

Մեր կողմէ ղեղչուած յիշեալ հատուածները նկատի ունենալով միշտ, Մահարի անսանձ կիրքով մը մեզ կ'ամբաստանէ իբրեւ «կեղծարարութիւն» ընող մարդ, «նենգափոխութեամբ» պարապող եւ «խեղաթիւրում» կատարող խարդախորդի: Ո՞րն է սակայն այս բոլորին մէջ մեր «կեղծարարութիւնը», կատարած «խեղաթիւրումը», ի՞նչ բանը նենգափոխած ենք վերջապէս:

Զարենցի քերթուածէն հանած ենք Լենինը և Քրխատափո՞րը բազմեցուցած անոր գահուն:

Հոկտեմբերը աւերի վերածած եւ Մայի՞սը ծաղկեցուցած ենք անոր վոխարէն:

Սոցիալական ծովը յամքեցուցած ենք եւ էմպերիալիստներու լճակներուն վրա՞յ առագաստ պարզած:

Ձեղած կարգերը չեղեալ համարած ու հին դահե՞րը վերահաստատած ենք:

Ի՞նչ նենգափոխած ենք վերջապէս: Ոչինչ, բայարձակապէս ոչինչ: Եթէ փոխուած բան մը կայ ու կայ նե՛նց բան մը, ատիկա ուրիշ տեղ պէտք չէ փընտռել, երբ գտնուած է արդէն Մահարիի ուղեղին ու վառ երեւակայութեան մէջ:

Եթէ իրապէս նենգափոխել ըլլար մեր միտքը եւ մեր ընթերցողներէն ծածկել ուզէինք այնքան թեթեւօրէն «բանաստեղծութեան ողնաշարը» համարուած խընդրոյ առարկայ հատուածները, նոյն այդ ընթերցողին կ'ըսէի՞նք, որ քանի մը տուն կը ղեղչենք: Կը խօսէի՞նք

զեղչուած տուներուն մասին, կու տայի՞նք անոնց հասցէն։

Մահարին կը դրէ։ —

— «Ընկած բերդի խարդախորդիները կարող են անգամ վազող մարդու կօշիկների կրունկները թուցբնել»։

Ճարպիկութեան այս դերաստիճան վկայականով օժտելէ ետք մեզի, Մահարին ինչպէ՞ս չէ մտածած արդեօք, թէ կ՚օգտուէինք մեր ... ճարպիկութենէն։ Այո՛, կ՚օգտուէինք մեր ճարպիկութենէն եւ չէինք մատնանշեր մեր «կեղծարարութեան» դաշտը, մեր «ննդափոխած» նիւթերուն անուննները ուրիշին չէինք յայտներ եւ «խեղաթիւրման» ենթարկած դաղափարներուն հասցէն ծածուկ կը պահէինք։ Այդպէ՞ս ըրած ենք սակայն։ Ո՛չ։ Այլ ըսած ենք առանց վերապահութեան.

«Մեր պայմաններուն յարմարելու համար բանի մը տուն զեղչելով յաջորդող էջերուն կու տանիք Զարենցի այդ յատկանշական «թուղթ»ը,

«Գողութեան վայրում բռնուած դրպանահատ»ի խօսք է ասիկա, թէ պարկեշտ յայտարարութիւն մը։

Աւելորդ է ճշդել։

Բայց քանի որ Մահարի այդքա՛ն բծախնդիր է եւ սուր է նենդափոխութիւններուն մասին խօսելու իր ախորժակը, ըսենք իրեն որ պէտք չունի այդքան հեռուները երթալու եւ երեւակայական նենդափոխներու մասին խօսելով անուշանելու իր նրբին ճաշակը։ Ձիշեցնենք իրեն «Ակօս»ի (1955, Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր) մէջ, Վ. Հէրեան ստորագրութեամբ լոյս տեսած «Էվոլուցիայի ենթարկուած Զարենցը» խորագրով բաղդատական յօդուածը, որպէսզի Մահարին իրապէս հասկընայ, թէ ի՞նչ կը նշանակէ նենդափոխութիւն, ո՛րո՛նք են իրական խարդախորդիները, եւ թէ Զարենցի

գործերուն մէջ արշաւող վաւերական քսակահատները ո՛ր երկինքին տակ կ՛ապրին. —

«Այսպէս».

1 Էլ ինչո՞ւ ծիծաղէր հոգիս
ԵՐԲ ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆԸ ՄԻ ՕՐ
Սարսելով դահլիճն ու փօյէն
Աւետեց ամբողջ աշխարհին
Որ ծնուել է մեծ մի պոետ:
«Զարենցնամէ» էջ 275, 1922
Նոյնը նաեւ 1923-ի մէջ

Էլ ինչո՞ւ ծիծաղէր հոգիս
ԵՐԲ ՄԻ ԼՈՒՐՋ ՔՆՆԱԴԱՏ ՄԻ ՕՐ
Սարսելով դահլիճն ու փօյէն
Աւետեց ամբողջ աշխարհին
Որ ծնուել է – մեծ – մի պոետ:
«Զարենցնամէ» էջ 320, 1954

Էլ ինչո՞ւ էր նա աւերել ուզում
ՄԵՐ ԵՐԿԻՐԸ ՀԻՆ ԻՆՁՈ՞Ւ ԱՒԵՐԵՑ:
«Դանտէական Առասպել»
էջ 40, 1922

Էլ ինչո՞ւ էր նա աւերել ուզում
ԱՅՍ ԴԱԺԱՆ ՄԱՐՏԻՆ Ո՞Վ ՆՐԱՆ ՀՐԵՑ:
էջ 232, 1954

Չգիտեմ ինչո՞ւ կամբիս հակառակ
ԹՓԵՑԻ ՆՐԱ ԱՐՆՈՏ ԵՐԵՍԻՆ:
«Դանտէական Առասպել»
էջ 42, 1966

Չգիտեմ ինչո՞ւ կամքիս հակառակ
ՆԱՅԵՑԻ ԱՀՈՎ ՆՐԱ ԵՐԵՍԻՆ:
Էջ 232, 1954

4 ՆՈՐԻՑ ՏԱՃԱՐՆ ԷՆ ՀՆԱՄԵԱՑ
Դարձրին հողին հաւասար:
«Ամենապոեմ»
Էջ 232, 1922

ՆՈՐԻՑ ՓԱՂԱՓՆ ԷՆ ՀՆԱՄԵԱՑ
Դարձրին հողին հաւասար:
Էջ 298, 1954

Դաշտերում անթաղ մնաց
ՊՕՂՈՍԸ ՓԱՋ ՋԱՆԲԷՋԱՐ
«Ամենապոեմ»
Էջ 232, 1922

Դաշտերում անթաղ մնաց
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՋԱՐ–ՀԱՋԱՐ:
Էջ 298, 1954

6 Դարերի մշուշից ելած
Հիմա Պօղոսը մշեցի
կրում է նոր մի երազ
վիք-խարի, անսահման, անծիր
Էջ, 236, 1922

ԵՒ ՈՋ ԹԷ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՍՈՂՈՆ
ԱՅԼ ՊՕՂՈՍՆ Է ՀԻՄԱ ՓՈ ՈՐԴԻՆ
ՈՐ ԴԷՄՓԸ ՓՐՏԻՆՓՈՎ ՈՂՈՂ
ԼԾՈՒԵԼ Է ԳԱԼԻՓԻ ԵՐԹԻՆ
Էջ 300, 1954

«Էվոլուցիայի ենթարկուած Չարենցը» յորագիրը կրող յօդուածին բովանդակած փաստերուն ամբողջութիւնը չէ մեր մէջբերածը, մէկ չնչին մասն է միայն: Իր կարգին յօդուածագիրը մանրազննին քննութեան չէ ենթարկած խնդիրը, այլ բաւարարուած է՝ «ամբողջական դործի համեմատութիւնը թողնելով հետաքըրքրուողներուն»:

Շահեկանութենէ զուրկ չէ սակայն արտագրել նաեւ հետեւեալ հատուածը ծանօթացնելու համար ձեզի բոլորովին ուրիշ ձեւի նենդափոխութեան մը. —

Երեւան քաղաքում
Հնամեայ Մասիսի մօտիկ
Մասիսի պէս հզօր, կանգուն —
Ելել էր Նայիրեան Ոգին...
Ելել էր – հզօր, անյաղթ,
Պարզել էր երեք գոյն դրօշ...
Յառնում էր – անկաշկանդ, ազատ,
Ու չկա՛ր Նայիրի ուրիշ.....

Էջ 233, 1922

1954–ին հրատարակուած հատորին մէջ նոյնութեամբ պահած են այս հատուածը, բայց ինչպէս դիտել կու տայ Վ. Հէրեան, նոր հրատարակիչները չեն մոռցած իրենց հերթական խեղաթիւրումներուն մարզաձաշտը դարձնել նաեւ այս հատուածը, փոքրոդութիւն մը եւս աւելցնելով իրենց տխուր նիշերուն վրայ: Ուրիշ բառերով չեն փոխարինած հոս գործածուածները, այլ այդ բառերէն ոմանք, ամէնէն բնորոշիչները՝ Նայիրեան Ոգին, հզօրը, անյաղթը, անկաշկանդն ու ազատը առած են չակերտներու մէջ, ի հարկէ անոնց իմաստը կասկածի ենթարկելու ձգտումով, Դաշնակցութեան հաշւոյն անոնց վրայ Չարենցի համակրանքի

ու գնահատանքի չեչտերը խախտելու յետին հաշիւնեռվ: Թոյլատրելի՞ են սակայն նման վերաբերումնեըը: Ազա՞տ են մարդիկ մեռած բանաստեղծի մը բառերուն ու հոգիին հետ քմահաճօրէն խաղալու:

«Մենք չենք թոյլ տայ» կը պնդէ Մահարին: Լա՛ւ: Բայց մեզի չթոյլատրուածը, թոյլատրուա՞ծ է արդեօք ուրիշին: Զունեցած մտքեր վերագրելը արդիլուած եւ ունեցածները չքացնելու արարքը արտօնուա՞ծ է արդեօք:

Այս հարցին կապակցութեամբ նոր փաստերու կուտակումը աւելորդ կը գտնենք հոս: Եղածը լիուլի կը բաւէ: Միայն թէ Զարենցի գործերուն մէջ արշաւանք կատարած այս նենգափոխներուն, կեղծարարներուն ու խարդախորդիներուն մասին ի՞նչ կը մտածէ ինքը, բծախնդի՛րն Մահարին: Մտածա՞ծ է երբեւիցէ այդ մասին, Հայաստանի մէջ վխտացող գրական գրպանահատներէն որեւէ մէկուն օձիքը թօթուա՞ծ է բնաւ, այդ ուղղութեամբ բերանը բացա՞ծ է երբեք:

«Իսկ հիմա դուք տէր էք ուզում կանգնել ո՞ւմ, եղիշէ Չարենցի՞ն: Բայց չէ՞ որ նոյն Չարենցն է նոյն 1929 թուին գրել ձեր մասին.

Գ. Մահարի

Լծուած տէրերի շառաչուն կառքին՝
Հոնդում էք դուք այդտեղ վայրահաչ.
Ժանգոտած սուսեր ձեռքերիդ պահած՝
Անկում էք կարդում իմ նոր աշխարհին: —

Օ՛, դո՛ւք, ողբալի պնակալէզնե՛ր,
Բռնակալների մի յետին ֆուրջում
Կծկուած՝ արդեօք կարո՞ղ էք տեսնել
Թէ ինչո՛վ ենք մենք ապրում ու շնչում...

— Ո՞ր դժոխքն է էլ ձեզ այդպէս հեգնել
Ու լցրել այդքան անմիտ ցանկութեամբ,
Որ տէ՛ր էք ուզում ձեզ յայտարարել
Դարերի աւանդ մեր ժառանգութեան...

«Շարունակե՞նք: Դուք շարունակէք». *կ'ըսէ Մահարին մեզ լռութեան դատապարտող չախչախիչ փաստ մը յայտնաբերած ըլլալու անհուն միամտութեամբ: Ի հարկէ մենք եւս չշարունակեցինք, այլ պարզապէս վերյիշեցինք Չարենցի «Ներքոյ Քաղաքական»ը: Մեզի համար նորութիւն մը չէ Դաշնակցութեան մասին Չարենցի գրած պարսաւագիրը: Նորու-*

թիւնը երեւոյթներուն մօտենալու Մահարիին եղանակն է: Ճիշդէ յետոյ «ներքոյ քաղաքական»ը եւ անկէ հատուածներ մէջբերելէ ետք՝ Մահարին կը զարմանայ Զարենցին տէր կանգնելու մեր տրամադրութեան իւ տես: Հակասական կը գտնէ մեր տրամադրութիւնը: Զարենցը Դաշնակցութեան մասին պարսաւներ ստորագրած է: Հետեւաբա՞ր: Հետեւաբար ըստ յօդուածագրին՝ փոխանակ Զարենցին տէր կանգնելու աւելի տրամաբանական էր որ պոռայինք՝ — անկի՛ Զարենցը:

Եթէ ընդգծումի արժանի կէտ մը կայ այստեղ, ինչպէս այլապէս ըսինք վերը, Դաշնակցութեան հասցէին Զարենցի ըրած հայհոյանքները չեն անտարակոյս, այլ Մահարիի ցուցաբերած մտահոգիչ ու անյարիր նեղմտութիւնն է: Ըմբռնումի այս անհեթեթութիւնն է, այս բարձրաղաղակ թեթեւութիւնը: Բայց մարդոց ու երեւոյթներուն մօտենալու այս եղանակը մերձեցումի մեր եղանակը չէ՛: Պոլշեւիկեան տրամաբանութիւն մըն է Մահարիի կիրարկածը, պոլշեւիկներուն հաշուական տրամադրութիւններէն ու կուսակցական նեղմտութիւններէն առաջացած մեթոտ մը, որ աղիտալի համեմատութիւններու հասաւ ու հիմնովին կերպարանափոխեց հայ մարդը Հայաստանէն մինչեւ արտասահման:

Բայց ո՞վ չի դիտեր, Զարենցի դործով խանդավառ ընթերցողներուն մէջ կարելի՞ է գտնել Դաշնակցութեան մասին եղած աննպաստ արտայայտութիւններուն անտեղեակ մէկը, որ Մահարին յանձն կ'առնէ այդ յիշեցումը կատարել, պայմանադրական ու վարկաբեկիչ հարցի մը վերածելով իր դիտոը: Այդ արտայայտութիւնները կարելի՞ է բաւարար պատճառ մը համարել եւ դիմք բռնել բանաստեղծին դէմ: Հրաժարիլ անոր տէր կանգնելու փորձերէն: Եթէ պարսաւ-

Ներուն կարեւորութիւն ընծայէինք, չըմբռնէինք անոնց առուն տուող պատճառները, Զարենցին միայն կռնակ պիտի չդարձնէինք անտարակոյս, այլ խորթ ու անարժէք պիտի համարէինք Հայաստանի դրեթէ բոլոր գըրողները: Որովհետեւ Հայաստանի գրողներէն ո՞վ է ան, որ չէ հայհոյած Դաշնակցութեան, այս կամ այն ձեւով չէ գրոհած Դաշնակցութեան դէմ: Փառք Աստուծոյ, պակաս մարդ չէ մնացած, Զենք զարմանար: Կ'ըմբռնենք միայն: Չէին կրնար պակաս մնալ, երբ գիտենք, իրենք մեզմէ լաւ գիտեն ու Մահարին ամէնէն լաւ գիտէ, թէ Դաշնակցութեան չհայհոյելով կըրնային աշխարհէն պակսիլ, կամ պսակուիլ Սիպերիոյ սառնամանիքներուն հետ:

Դաշնակցութեան մասին աննպաստ խօսք մը լսելու ախտադին ճաշակներուն գաւարարութիւն տալու համար, աւելորդ չըլլայ թերեւս յիշել այստեղ կարգ մը ուրիշ գրողներու հատընտիր գեղումները. —

Դաշնակը ընկաւ... տանում ենք հիմա նրան թաղելու.
Նրա դագաղը շինեցինք ահա
Սեւ կարմիրների այն տախտակներից,
Որոնց տակերից,
Երբեմն գոռոզ դաշնակն էր անցնում
Ու... մահ տարածում...

1920 *Յակոբ Յակոբեան*

Ատում եմ ես ձեզ, տողերս մէկ-մէկ
Ձեր սեւ դագաղի տախտակին գամում,
Դուք ժառանգել էք միայն մահու մէգ —
Մենք գերեզման ենք ձեզ իջեցնում:

1949 *Աչոտ Գրաչի*

Բայց դու ցրանց, իմ ժողովուրդ,
Նզովք ունես միայն պահած,
Դու թաղել ես ցրանց վաղուց,
Դու թաղել ես ցրանց անդարձ:

Ու կը թաղես վերջին անգամ —
Թէ պատմութեան աղբակոյտից
Դիակներն այդ ցորից դուրս գան —
Սահմանիներիդ մօտ... պտոյտի:

1952 *Վահրամ Ալազան*

Խճողումէ խուսափելիլու համար պանդ կ'ընենք այս չարքին մաս կազմող միւս դիւցազներգութիւնները: Ցիշենք միայն, որ Դաշնակցութեան մասին մօտաւորապէս նոյն արտայայտութիւնները ունեցած են Գէորգ Էմին, Սիլվա Կապուտիկեան, Վախտանգ Անանեան, Մ. Խանզատեան, Ստ. Կուրտիկեան: Ասոնցմէ զատ նոյն դրոհին իրենց մարտական մասնակցութիւնը բերած են երկրորդ, երրորդ աստիճանի դրողներ եւ բընաւ աստիճան չունեցող բաղմաթիւ մանր մունր դէմքեր: Զենք խօսիր այս վերջիններուն մասին: Նկատի ունինք քիչ շատ արժէք ներկայացնողները միայն: Արդ, ե՞րբ չենք ըմբռնած իրենց այդ կեցուածքին չարժառիթները եւ ե՞րբ նկատի առած ենք անջատ կամ խմբական այդ բարբաջանքները: Նման բաներուն առջեւ պոլշեւիկներուն չափ զգայուն չենք մենք: Որովհետեւ դատումի մեր արժեչափերը կուսակցական ու քաղաքական հաշիւներով կազմուած չեն, ինչպէս կազմուած են իրենց նժարները: Պատճառը այդ է, որ գրողի մը ժառանգութեան մէջ ըստ էութեան արժէք մը չեն տեսներ իրենք, անոր արժէքը կը գնահատեն ըստ գրողին քաղաքական դաւանանքին: Դարձեալ այդ է պատճառը, որ օրուան իշխանաւորին քմահաճոյքին

համաձայն օր մը կ'աստուածացնեն գործ մը եւ ուրիշ օր մը կը մահացնեն անոր հեղինակը: Յարափոփոխ տրամադրութիւններով ու յարաբերական տրամաբանութեամբ: Մեղի համար տարբեր է խնդիրը: Երբ գրագէտ մը ըստ էութեան արժէք մը ներկայացնէ, տուած ըլլայ արժանաւոր գործ մը, կ'ընդգծենք անոր արժէքը եւ այլեւս չենք գրաղիր անոր ազ կամ ահեակ խոտորումներով: Ահա է պատճառը գարձեալ, որ մեր թերթերուն, հանդէսներուն, դասագրքերուն ու հոդվածներուն մէջ, ըստ արժանւոյն տեղ գրաւած են մեզի հայհոյած վերոյիշեալ ու անյիշատակելի բոլոր գրողները, մինչ ընդհակառակն, իրենց հանդէսներէն, թերթերէն ու բեմերէն միայն հայհոյանք կը տեղայ համայնավար թմրկահարութեան իրենց մասնակցութիւնը չբերող բոլոր գրողներուն հասցէին:

Ահա աննշան խնդիրներու այսքան կարեւորութիւն տալուն եւ հիմնական հարցերը այս կարգի թեթեւութիւններով հակակշռելու իր հակումին նպաստելու համար՝ արտագրենք այստեղ Վահան Նաւասարդեանի «Զարենց» հատորէն աւելի բնորոշ գրուագ մը:

Հռոմի հնութեանց յուշարձաններուն մօտէն մի՛ անցած ատեն, Վահան Նաւասարդեան եւ Զարենց, պատի մը վրայ կը հանդիպին «բարձրաքանդակ արձանացած երեք հսկայ քարտեսներու», որոնցմէ մէկուն վրայ չքեղօրէն փռուած էր անմեկնելի խորհուրդներով լի մեր աննման հայրենիքը. — Հայաստան:

«Պահը, վայրը, մեր թուականից շուրջ ութը դար առաջ ապրող Հայաստանի բարտեսն էր երբեմն աշխարհին տիրակալած Յաւերժական Հռոմի միակ պատմական պատին, եւ իր իսկ՝ խելագարուած ամբոխնեբի երիտասարդ եւ հզօր երգչի ներկայութեանը, — այս ամէնը ինձ տրամադրեցին Զարենցի շէեղ երգը՝

«Ես իմ անուշ Հայաստանի»ն խաղցրութեամբ եւ լի հոգիով արտասանելու:

«Հայրենասիրական մէկ խոր ու խորհրդաւոր ըմբռնման մէջ միացած եւ մեր աչքերը յառած այն Հայաստանին, որ ապրում էր մեզանից շուրջ 2700 տարի առաջ, ես արտասանում էի «Զարեհնը» իսկ Զարեհն էլ լուռ ունկնդրում էր ինձ:

«Բանաստեղծը անակնկալի չեկաւ, որեւէ բառով չընդմիջեց արտասանութիւնս, սակայն երբ աւարտեցի, դարձաւ ինձ եւ մեղմ ձայնով ու յայտնօրէն յուզուած ասաւ.

— Եթէ իմանայի, թէ այդման դուք պիտի սիրէիք այդ կտորը, ես այն չէի գրի...

— Ի՞նչ, չէի՞ք գրի, ը՞րջ էք ասում դուք այդ, իսկապէ՞ս որ չէիք գրի, անկեղծ վրդովումով ասի ի՞րեն:

«Զարեհնը չպատասխանեց:

«Հարցումներս ինքնին կրկնուեցին. տեսնելով որ պատասխանի եմ սպասում, Զարեհնը դարձաւ ինձ եւ աւելի խաղցր ու մտերմիկ շունչով ասաւ.

— Ո՛չ, կը գրէի, բայց չէի հրատարակի...»

Գուցէ Մահարին լսած չէր այս մէկը, եւ կը յուսանք որ իր «փաստ»երուն վրայ մեր բերած այս յաւելումին համար չնորհակալութիւն կը յայտնէ մեզի:

Կը պարզուի, որ Դաշնակցութեան ցուցաբերած սէրն իսկ կը մերժէր Զարենց, Դաշնակցութեան կողմէ իր քերթուածներուն եղած դնահատանքն իսկ ընվըզեցուցիչ կը գտնէր: Հայրենասիրական ու արուեստի իր պատճառած ակամայ վայելքը չաւ տեսնելով Դաշնակցութեան, ցաւ կը յայտնէր նոյնիսկ, որ գրած է իր հռչակաւոր քերթուածը: Ի լուր այս իրողութեան, ի հարկէ, պզտիկ ուրախութիւն մը չէ որ պի-

տէ ապրի Մահարին, պէտք ապրին հակադաշնակցական ուրիշ դուրգէններ:

Բայց այդքան: Ջմռռնանք չարունակութիւնը: Այսպէս: — Երբ կը տեսնէ, որ Դաշնակցութեան իր տըւած վայելքը մերժելու կիրքին մէջ կը խեղդուի նոյնինքն իր սեփական վայելքը, կը պղտորի սեփական ապրումը, Չարենց կը խոստովանի.

— Ո՛չ, կը գրէի, բայց չէի հրատարակի...

«Կը գրէի՛»:

Գրելու եւ չհրատարակելու այս պնդումին մէջ եւս պղտիկ չէ Դաշնակցութեան սահմանուած պատիժը, Դաշնակցութիւնը հայրենասիրական պոռթկումի մը հաղորդակից չդարձնելու իր տրամադրութիւնը արթուն կը մնայ դարձեալ, բայց այն պնդումը, ըստ որում ամէն պարագայի Չարենց կը գրէր իր քերթուածը, ինքնին կը բաւէ, որպէսզի Դաշնակցութիւնը չսակարկէր իր սէրը բանաստեղծին նկատմամբ:

«Կը գրէի՛»:

Պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմ կառուցանելու կատաղի այդ շրջանին (1925), երբ կոմունիզմի աղմուկ էր ամենուր, երբ ցեղային ապրումները սահմանափակ կը դառնային մարդիկ, երբ ամբողջ անցեալը թանգարան կը նետէին ու հինէն եկած ամէն բան, ամէն սրբութիւն կրակի տալու մոլուցքը կ'իշխէր հոգիներուն մէջ, ճիշդ այդ շրջանին, Չարենց, այս ամէնէն աղմըկալի բանաստեղծը, նոր կարգերու այս ամէնէն մոլեռանդ ջատագովը, նոր կուռքերու պաշտամունք աղմըկարար ծիսակատարութեան մը վերածած այս բարձրադոչ պրոլետարը, աշխարհէ աշխարհ հոգիով, մըտքով, մարմնով սաւառնելէ յետոյ, կու գար պահ մը երբ կը լսէր իր ներքին մեղեդին, հայ մարդու ներքին ձայնը եւ իր «Անուշ Հայաստանի» պատկերին դիմաց

կը զգար ու կը յայտարարէր, թէ իր «կարօտած սրտի համար ոչ մի ուրիշ հեթիաթ չկայ»:

Այս գիծն էր որ սիրելի կ'ընծայէր վինք, հայրենասիրական այս հրաւառ ապրումն էր, եւ այդ ապրումը աստուածային կարողութիւններով թեւաւորելու իր ուժը: Զարենցը կրնար հերքել շատ բան, կրնար հրաժարիլ ամէն ինչէ, կրնար ուրանալ, հայհոյել, հալածել, բայց չէր կրնար ուրանալ ինքզինքը, չէր կրնար հերքել, ծածկել, վարագուրել իր ներքին բխումները: Եւ իր այդ ապրումներուն համար, իր ցեղային չեշտուած նկարագրին պատճառով, անհատական խոյանքներուն ու սանձակոծ ու չռնդալից հայրենասիրութեան համար, առաջին օրէն Դաշնակցութիւնը դուրդուրաց Զարենցին վրայ ու պահեց իր համակրալից ու հիացական ղգացումները, հակառակ Զարենցին պարբերական յարձակումներուն, պարապայական կիրքերուն ու առօրեայ աղեցութիւններու արդիւնք եղող անոր ժխտական կեցուածքին:

Երկրորդական այս խնդիրները յիշեցնելով՝ զարմանալ որ մենք ուզում ենք տէր կանգնիլ Զարենցին, զարմանալի սլիտի թուէր արդարեւ, եթէ զարմացեալը համայնավար մթնոլորտէ մը եկած չըլլար, պոլշեւիկեան բարքերով անած մէկը չըլլար:

«Դուք շատ բան կտայիք, միայն թէ գոյութիւն չունենար եղիշէ Զարենցը. իսկ չարաշահել նրա անունն ու յիշատակը մենք չենք թոյլ տայ»:

Գ. Մահարի

Ա՛յսի՞նքն:

Զարենցի նկատմամբ մեր թաքուն տրամադրութիւնները ըստ ամենայնի դուշակող մարգարէական այս յայտնութիւնը նոր բան մը չ'աւելցներ թէեւ նախորդ ըսուածներուն վրայ, բայց կը չեշտէ Մահարիի թեթեւամտութիւնը: Որպէսզի մեր մասին գրուած պարսաւներուն ազդեցութենէն ձերբ մնայինք, ուրեմն պիտի ուզէինք որ ծնա՞ծ չըլլար, գոյութիւն ունեցա՞ծ չըլլար «նայիրեան հզօր ոգու» այս հզօր երգիչը:

Լո՞ւրջ է արդեօք այս մարդը:

Իր մասին մե՞նք տարբեր կարծիք կազմած էինք արդեօք, թէ ինք նոր կորսնցուցած է չափի զգացումը:

Մահարին այնքան կարեւորութիւն կու տայ այդ պարսաւներուն, որ կարծես Զարենցը անոնցմէ զատ ուրիշ կարեւոր բան գրած չէ: Կարծես Զարենցը Դաշնակցութեան մասին պարսաւներ գրած ըլլար միայն եւ սոցիալիզմ կառուցանող իր «մետաղաձայն պոեմներ»էն զատ ոչ մէկ կտակ ձգած ըլլար իր «հնամեայ ցեղին»:

Ըսենք ըրած է այդ երկուքն ալ:

Ցետո՞յ:

Ուրիշ ոչի՞նչ գրած է Զարենց: Միւս գրածները ապրումէ, արժէքէ, արուեստէ զո՞ւրկ բաներ են, որ-պէսզի իր պարսաւներէն ու սոցիալիզմ կառուցանող աղմուկներէն խրտչելով՝ պատրաստուէինք ամէն ինչ տալու, «մխայն թէ գոյութիւն չունենար Եղիչէ Զարենցը»:

Զարենցի արժէքը ատոնց մէջ տեսնել, Զարենցը սիրել կամ ատել իր պարսաւներուն եւ սոցիալիզմ կառուցանող աղմուկին մէջ, երկու պարագային ալ, պիտի նշանակէր իրապէս «արատաւորել մեծ բանաստեղծի պայծառ յիշատակը»:

Զարենցը Զարենց է իր յեղափոխականչ երգերուն մէջ, կ'ապրի հայրենասիրական ապրումին իրրեւ թեւաւոր երգիչ ու կը տեւէ իբրեւ սիրոյ տաղասաց: Յեղափոխական, հայրենասէր ու սիրերգակ բանաստեղծը, այդ յատկանիշներով երկնուած յաղթական դեղեցկութիւնը դէն պիտի չպրտէինք եւ իր պարսաւներուն ու պարագայական այլ յօրինումներուն նայելով դի՞ըք պիտի ճչդէինք Զարենցին դէմ: Հայրենասիրական, յեղափոխական ու սիրային երգերը անջատելէ յետոյ անդին ի՞նչ կը մնայ Զարենցէն: Կը մնա՞յ իրապէս բան մը, թէ «հսկայ պոետ»ին հսկայութեամբ կը բացուի պարապ մը հայ գրականութեան մէջ:

Իբր թէ Զարենցի բանաստեղծութիւնը մեզի համար մտահոգիչ նկարագիր մը ունի միայն եւ մխիթարական յատկանիշներ բնաւ չունի: Բայց այս մասին խօսեցանք արդէն ու աւելորդ կը գտնենք նոր մանրամասնութիւններու թուումը: Անդամ մը եւս չեչտենք միայն, թէ այս ճեւի արտայայտութիւնները հաղիւ ներելի են սկսնակ, անտեղեակ եւ բոլորովին համբակ դրչակներուն եւ ոչ թէ Մահարիի տարիքով ու վաստակով մարդերուն:

«Մենք չենք իմանայ, որ դուք ձեր անմահութ գրչով, Զարենցին վերագրէք մտքեր որ նա չի ունեցել»:

Գ. Մահարի

Նորութիւն մը ըսած չենք ըլլար անշուշտ, երբ յիշենք, որ տասնեակ տարիներ Զարենցի անուան յիշատակութիւնը քրէական յանցանք նկատելէ եւ հայրենիքի մէջ, այսօր նոյն Զարենցը, նոյն հայրենիքին մէջ կը վայելէ ընդհանուրին յարգանքը: Այն թափով որ երէկ կը հալածէին մեծ բանաստեղծը, նոյն թափով կը դրուատեն այսօր անոր հմայքը: Հայաստանի մէջ Զարենցին եղած համակրանքի այս ցոյցը, ըսենք, որ նուազ չի խանդավառեր նաեւ մեզ: Ի հարկէ ոչ Զարենցի հաշուոյն: Մեր խանդավառութիւնը կը սկսի ու կ'աճի Զարենցը սիրելու պատեհութիւն ունեցող ժողովուրդին նայելով, Զարենցը սիրելու աղատութեան հաստատումին ի տես: Զարենցը այսօր իր անունով ու հմայքով հեղեղած է ամբողջ Հայաստանը ու քիչ կը մնայ ըսել, որ կը վայելէ միակատար յարգանք մը:

Կ'ըսենք քիչ կը մնայ, որովհետեւ եղածը ամբողջական յարգանք մը չէ տակաւին, ամբողջական դրծէն չ'առներ իր թափը, խանդով ու արուեստով զբաղած բոլոր կատրները նկատի չունի, «Դարերէն եկած հսկայ պոետ»ին դէպի դալիք դարերը վստահօրէն սլացող վստահելի բոլոր քերթուածներուն ընթերցումէն ու. իւրացումէն չի դար այդ խանդավառութիւնը,

կու դայ մէկ մասէն եւ ընդհանրապէս մեկնակէտ ունի պարադայական քերթուածները: Քննադատներն ու դասախօսները չատ կը խօսին առօրեային ճնշումով դրուած կտորներուն մասին եւ ընդհանրապէս կը լռեն ներշնչումով յաղեցած բանաստեղծութիւններուն առջեւ:

Մենք որ հոսանքէն տարուելու չատ սովորութիւն չունինք եւ երեւոյթներէն դիւրութեամբ չշլանալու յանցաւոր յատկնութիւնը անէծքի մը պէս կը պատոյբ-ննենք մեղի հետ, չեչտենք անդամ մը եւս, որ Հայաստանի մէջ ի պատուի եղողը կոմունիստ Զարենցն է տակաւին: Յաւերժութեան պսակը չահած յաւիտենական բանաստեղծը չէ: Եթէ հանրային կարծիք ստեղծող եւ դրական դաստիարակութեան պաշտօնը կիրարկող քննադատներուն ու դասախօսներուն այսօրուան խանդավառութեան աղբիւրը կազմող իր կտորները միայն դրած ըլլար Զարենց, եթէ յամառէր «կոմունարների պատ»երուն առջեւ, չարունակէր մուժիկներուն կօշիկ հագցնել, ալիներուն ողջոյն տար եւ «խողուկ Տոմսընները» հալածէր, իր մաղին դպչող չէր ըլլար, կ'ապրէր, իրրեւ «մշակութային դեսպան» կ'առաքուէր հոս ու հոն: Բայց այդպէս չեղաւ: Որովհետեւ եկաւ պահ մը երբ Զարենց սթափ հայեացքով մը դիտեց ինքզինք, կշռեց իր բերքը եւ անոր մէկ մեծ մասին ժամանակավրէպ հանգամանքը հաստատելէ յետոյ մտաւ նոր հունի մը մէջ: Որդեգրեց իր կոչումին անդաւաճան ընթացք մը եւ «դժուար, դժնի տենդով» սկսաւ գրել, ստեղծագործել: Այդ սթափումին յաջորդող շրջանին գրուած քերթուածներէն ոմանք դուրս կը մնան ժողովածուներէն, միւսները տեղ չեն գտած հոդիներուն մէջ: Այսինքն այսօրուան ընթերցողները չեշտը կը դնեն այն քերթուածներուն վրայ, որոնք ծափահարուած էին երէկուան ընթերցողներուն կողմէ: Այսօր-

ուան համայնավարները կը չարունակեն հալածել այն բանաստեղծութիւնները, որոնք կատարութիւն առած էին երէկուան «բալշաւիկներուն»: Այն տարբերութեամբ մխայն, որ երէկուանները նոր ոգիի մը յատկանիշով օժտուած բերքին հետ մարդն ալ դերեզման կը նետէին, մինչ այսօրուանները իրենց նոր հաչիւնեքուն բերումով բերքը դերեզման կը ձգեն ու յարութիւն կու տան մարդուն, հին ու մէկ կողմ չպրտուած ցնցոտի մը նետելով անոր ուսերուն: Անհասկնալի չեն անշուշտ այս վերաբերումին չարժառիթները: Մեռած մարդու մը մասին ուզածնուն պէս խօսելու դիւրութիւններ ունին, բանաստեղծական միջոցներով չօշափելի դարձած ոգի մը անտեսելէ զատ ուրիշ միջո՛ց չունին: Պարզ է այս միտումը, բարդ է հետեւեալը. —

«Մենք չենք քոյլ տայ, որ դուք ձեր անմաքուր գրչով Չարենցին վերագրէք մտքեր, որ նա չի ունեցել:

Լաւ:

Բայց նախ ի՞նչ վերագրած ենք Չարենցին: Վերագրա՞ծ ենք իրապէս բան մը Չարենցին: Ո՛չ: Այլ պարզապէս փորձած ենք անոր մէկ քերթուածին («Թուղք Բանաստեղծ բարեկամիս» N. N.-ին) իմաստը ճիշդ հասկնալ, եւ ուրիշ ոչինչ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել, Չարենցի այդ բանաստեղծութիւնը փորձած ենք վերածել արձակի: Թմբուկէն, ճառերէն, միթինկային եղանակներէն, հարսանեկան երթերէն ու գոռում-գոչումէն յոգնած մարդ մը կայ, այդ բոլորը հրահանգող ու հրահանգները կամակոր ընդունող մարդերէն յուսահատ ու պատրանաթափ եղած մարդ մը, որ՝

Չեմ իմանում ինչս էլ սակայն
Թէ ի՞նչը ինձ այսպէս փոխեց.
Ինչո՞ւ էր սա մի հերոսական
Թէ՞ տարիքս են ադէն կոխել:

Դարձել եմ լուրջ, ինքնավստահ,
Ջեռ եմ հաշել հիմա մանրից:

*Մե՞նք դրած ենք այս տողերը, թէ Զարենցը ստո-
րագրած է զանոնք: Ու եթէ ըսած ենք կամ ըսենք, որ
մխիթարներէն, հարսանեկան երթերէն վերապարճաւ
ու «հերոսական քայլ»ով մը մտաւ իր կոչումին հա-
մապատասխան հունի մը մէջ, քմահաճ վերապրո՞մ
մը ըրած կ'ըլլանք Զարենցին, մե՞ղք մը պործած կ'ըլ-
լանք:*

*«Աւելի անչեղ, աւելի խորունկ» իր նոր հունին
հաւատարիմ մնաց Զարենց, չարունակեց իր «հերո-
սական քայլ»ը, խորացուց լրջութիւնը, պարզացուց
ինքնավստահութիւնը եւ հետեւողական մնաց «մանրից
ձեռք քաշելու» սկզբունքին իր ամբողջ կեանքին ըն-
թացքին, մինչեւ իր եղերական մահը:*

*Ի՞նչ վերապրած ենք Զարենցին, ի՞նչ է վերջապէս
վերապրում կոչուած այս բազմաչարչար որբեւայրիին
իմաստը: Քմայք մը կ'ենթադրէ անշուշտ անիկա, հա-
շիւ մը անպայմա՛ն: Այդպէ՞ս ըրած ենք մենք, քմայ-
քո՞վ մօտեցած ենք հարցին, հաշի՞ւ խառնած ենք մեր
յօդուածին մէջ, թէ իրողութիւններու թելումով յան-
դած ենք մեր եզրակացութիւններուն: Մնաց որ, Զա-
րենցին մտքեր վերապրելու հարկ չկայ, կը բաւէ հաս-
կընալ Զարենցին մտքերը: Այո՛, կը բաւէ հասկնալ
Զարենցին մտքերը: Եթէ համայնավարութենէն յուսա-
հատած չըլլար ինք, եթէ համայնավարութիւնը յուսա-
հատած չըլլար իրմէ, ապա ուրեմն ինչո՞ւ բանտէ բանտ
պիտի քաշքշէր զայն, պիտի խոշտանգէր, պիտի զրկէր
դերեզմանի մը չնորհէն անգամ:*

*Ըսած ենք, որ ներքին յեղաշրջումի մը ենթարկ-
ուեցաւ Զարենց: Օրին նոյնը հաստատեցին նաեւ հա-
մայնավարները: Վէճ չկայ այդ կէտին չուրջ: Կարծիք-*

ներու տարբերութիւնները երեւան կու գան Զարենցի ներքին յեղաշրջումին տրուած մեկնութիւններուն մէջ: Մենք դրական համարած ենք երեւոյթը, համայնավարները ժխտական նկատելով զայն դատական թըղթածրարներ կազմեցին յանկարծ եւ անցան յարձակողականի: Համայնավար դատախազներուն պնդումով՝

«Օպորտունիստական տականիքներու» *կարգին կը դնուէր Զարենց:*

«Տրոցկիստական վիժուածքներ»էն *մէկն էր:*

«Երկերեսանի աւերքախական» *մը:*

«Ֆաշիզմի այդ նողկալի գործակալներին» *հետ էր:*

«Սպեցիֆիքների հակայեղափոխական թէորիայով» *անած մարդ մը:*

«Էնտելիգենցիայի հակախորհրդային շովինիստական տարրեր»*ուն մաս կը կազմէր:*

Եւ իր հարկէ, կը դէխաւորէր այն անձերը, որոնք՝

«Գրականութեան մէջ գործել են որպէս վնասարարներ, որպէս հակայեղափոխականներ, որպէս տրոցկիստներ եւ դաշնակներ, որպէս միջազգային կապիտալի գործակալներ:

Եւ վերջապէս՝

«Մասնաւորապէս այդ բուրժուա-նացիոնալիստական կոնցեպցիաներին տուրք տուեց Եղիշէ Զարենցը: Ի բնէ խառնուածքով տատանուող լինելով՝ նա չկարողացաւ դէմ գնալ նացիոնալիստական թոյնի մթնոլորտին եւ իր մի քանի երկերում՝ «Գիրք ճանապարհի»ում կրկնեց բուրժուա-նացիոնալիստականների կեղծ, ոչ գիտական կոնցեպցիաները»:

Արդ, ի՞նչ կը նշանակեն այս յարձակումները: Ի՞նչ չարժառիթ ունին, կը վկայեն ի՛նչ բան: Պէտք կա՞յ մխթէ նոր բացատրութիւններ տալու: Մէկ ի-մաստ ունին անոնք. կը հաստատեն մէկ երեւոյթ, կը վկայեն մխայն ու բացառաբար Զարենցի պատրանա-

թափուրթիւնը: Մի ըսէք, թէ ասոնք, ծանրակշիռ այս արտայայտութիւնները եղած են նախկին ղեկավարութեան օրօք եւ չեն համապատասխաններ ճշմարտութեան եւ նոր ղեկավարութեան թոյլատու վերաբերումին: Նախորդ ղեկավարութեան պերեզմանումով ճիշդ է, որ իր անյայտ պերեզմանէն դուրս բերուեցաւ Զարենց, բայց ինչպէս ակնարկեցինք տեղ մը, նախկին ղեկավարութեան մատնանշումներն ու դիտողութիւնները կը մնան ի զօրու եւ Զարենցի գործերուն մէկ մասը, իր ամէնէն յատկանշական կտորները պերեզմանէն չեն ազատագրուած տակաւին:

Այո, եթէ ճիշդ չէ Զարենցի պատրանաթափութիւնը,

Եթէ ճիշդ չեն անոր ունեցած «չեղումները»,

Եթէ ճիշդ չեն նոյն խնդիրներուն կապակցութեամբ նախկին ղեկավարութեան ցուցմունքները,

Ապա ուրեմն ինչո՛ւ նոր ղեկավարութիւնը կ'անտեսէ եւ Զարենցի ժողովածուներուն մէջ չի թոյլատրեր նախկին ղեկավարութեան դատապարտած կարգ մը քերթուածները, «Պատգամ»ը օրինակ, «Մահուան տեսիլ»ի խորախորհուրդ չարքը մասնաւորաբար:

Վերագրո՞ւմ ըրած կ'ըլլանք եթէ յիշենք այս ճըշմարտութիւնները:

Զարենցի խոստովանութիւնը, նախկին ղեկավարութեան բարակներուն կատարած խուզարկութիւններուն արդիւնքը եւ նոյն բաները հաստատող այսօրուան ղեկավարութեան լուռ համամտութիւնը ի միասին կը հաստատեն մէկ բան, ա՛յն՝ որ Զարենցը ոչ թէ «մազաչափ անգամ չի նահանջել իր բաղաբական առաջադոր սկզբունքներից» այլ նահանջել է մղոններով:

«Մենք չենք թոյլ տայ, որ դուք ձեր անմաքուր գրչով Զարենցին վերագրէք մտքեր, որ նա չի ունեցել»:

Ծուղիչ է արդարեւ Զարենցին արդարութիւն ընող այս մարտունակ տրամադրութիւնը: Բայց մեր դրիչը անմաքրութեամբ ամբաստանող այս մաքրամաքուրները կ'արտօնե՞ն արդեօք, որ անգամի մը համար իրենց ոճով խօսինք եւ խօսքը իրենց ուղղելով ըսենք մեր կարդին: —

Մենիք եւս քոյլ չենիք տայ, որ դուք ձեր անմաքուր հոգիով անտեսէք մտքեր, որ Զարենցը ունեցել է:

Այո, քոյլ չենք տայ:

Եւ որպէսզի անտեղեակութիւն ձեւացնող Մահարին չկարծէ որ իր «անտեղեակութիւններուն» անտեղեակ մարդեր ենք բոլորս ալ, առաջին հերթին եւ առանց մեծ դիւտ մը ըրած ըլլալու պատրանքին, յիշենք այստեղ իրենց հրատարակութիւններէն ու հոդիներէն ընդմիշտ բացակայ Զարենցի հռչակաւոր «Պատգամ»ը, բանաստեղծին կրած պատրանաթափութեան ամէնէն չօշափելի վկայութիւնը: —

«Ով հայ ժողովուրդ, fn միակ փրկութիւնը fn հաւաքական ուժի մէջ է»:

Զարենցին գործերը սիրելու եւ պաշտպանելու աբարքը մենաշնորհի վերածած այս մարդերը ի՞նչ կը խորհին արդեօք այս պատկերին դիմաց: Ի՞նչ բանը կը ստիպէր Զարենցը, որ այսպէս պատգամներ արձակէր: Տարիներ չարունակ համայնավարութեան թմբկահարը հանդիսացած, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմ կառուցած, լուսաչող այգաբաց ողջունած, իր «օրերը Հոկտեմբերից հաշուող», եւ վերջապէս իր ժողովուրդին փրկութիւնը համայնավար վարդապետութեան կապած մարդուն՝ ի՞նչ եղաւ յանկարծ, որ իր թմբկահարութիւններէն քանի մը տարի անց՝ մէկ կողմ կը չպրտէ այդ ամէնքը եւ իր ափ մը ժողովուրդին փրկութիւնը անոր հաւաքական ուժին մէջ պայմանաւորուած կը տեսնէ: Ազգային հաւաքականութեան մը կապելէ

յետոյ իր ժողովուրդին փրկութիւնը, տակաւին ի՞նչ յոյս կապած կրնայ ըլլալ համայնավար փրկիչներուն: Ու երբ յիշենք այս ճշմարտութիւնները կամ փորձենք ակնարկել անոնց, ինչո՞ւ անպայման պիտի ըսուի մեզի, թէ մենք Զարենցին կը վերապրենք «մտքեր, որ ցաւ չի ուսեցել»: Ինչու անպարկեշտութիւն պիտի համարուի մեր ըրածը ու պիտի ըսուի տակաւին որ, մեր «անպարկեշտութիւնը չափ ու սահման չի ճանաչում, այս անպարկեշտութիւնը դուրս է գալիս բաղաբական շրջանակից եւ թափանցում է բրէական ոլորտները՝ «Միջնաբերդ»ի, այդ ընկած բերդի օրապակաս իշխանների կամքով ու ներգ ցանկութեամբ»:

Մահարին կը խորհի Թերեւս, որ այս բանները ըսելը հերոսութիւն է:

Թերեւս կը մտածէ, որ մեծ կարողութիւններ կ'ենթադրեն այս գիւտերը:

Ով գիտէ:

Բայց աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար, եթէ երբեք ուռուցիկ բառերով աղքատութիւններ դարմանող եւ ճապաղ սըրամտութիւններ ընող մարդոց յատուկ ստուերները հեռու պահէր իր անունէն:

«Մեծ հանգուցեալը երբեք չի էլ մտածել ձեզ հանդյացնելու մասին»:

Գ. Մահարի

Եւ ասիկա լուրջ մարդու արտայայտութի՞ւն եղաւ: Գրագէտի վայել խօ՞սք է ասիկա: Յոհակալած անձ մը թոյլ կու տա՞յ ինքնիրեն գրագէտի մը առընչութեամբ պայմանագրական հարցեր յարուցանել:

Մահարին շատ կը յիշեցնէ մեզի Դաշնակցութեան մասին Զարենցի ունեցած կարդ մը աննպաստ արտայայտութիւնները եւ կը թուի թէ աւելի զօրաւոր յենարան չունի իր յօդուածը ոտքի կեցնելու համար:

Կանխող էջերուն մէջ չափով մը խօսած ենք այդ մասին ու պէտք չենք զգար աւելի խորացնելու հարցը: Ըսենք միայն, թէ բանաստեղծ մը ուրիշը հաճոյացնելու համար չի գրեր, կը գրէ իր ներքին հաճոյքին համար, իր անյետաձգելի ապրումներուն հրահանգով: Այդպէս ըրաւ նաեւ Զարենց: Եւ իր ներքին ապրումներուն, ձայներուն, հաճոյքին հաւատարիմ մնալու իրողութիւնն էր, որ խոյանք ու խորութիւն տուաւ իր երգին, հարազատութեամբ ու հաղորդականութեամբ օժտեց իր երգը, կրակ ու խանդ դրաւ իր տողերուն մէջ:

Պէտք կա՞յ արդեօք անգամ մը եւս կրկնելու, թէ այդ խոյանքին, այդ հարազատութեան, այդ կրակ ու խանդին գծով կապուած էր Դաշնակցութիւնը բանաստեղծ Զարենցին:

Բայց Մահարիին համար կը թուի թէ այս բաները հիմնական ազդակներ չեն արժանաւոր մարդու մը հանդէպ սէր ու յարգանք ունենալու համար, եւ կը կարծէ թէ բանաստեղծ մը սիրելու եւ անոր տէր կանգնելու համար պէտք է նախ այդ բանաստեղծը մըտածէ մեզ հաճոյացնելու մասին: Կը կարծէ թէ բանաստեղծը հոպիտ մըն է, ունի ուրիշներուն փափաքին ընդառաջելու պաշտօն մը, մասնաւոր մարդոց մասնաւոր պահանջքներուն դոհացում տալու կոչում մը: Համայնավարները խորհրդանշող այս բուրթ տեսակէտը սովորական համայնավարի մը մօտ ըմբռնելի պիտի ըլլար տակաւին, բայց Մահարիին առիթով մարդուս մէջ կ'արթննայ արդահատանքի զգացում մը միայն:

Ըսած ենք արդարեւ որ Զարենց պատրանաթափ եղաւ համայնավարութենէն, բայց բնաւ չենք ըսած, որ մեզ հաճոյացնելու համար քայլեր առած է անիկա: Եւ որպէսզի իր փափաքները իբրեւ իրականութիւն ընդունող Մահարին չկարծէ որ կրնան ուրիշներ եւս տարուիլ իր փափաքներէն եւ Դաշնակցութեան մասին Զարենցի կողմէ մխայն պարսաւներ գրուած ըլլալու զաղափարը տարածելու դիտումէն, հարկ կ'ըլլայ խօսիլ այստեղ նաեւ ա՛յդ մասին, յիշելով ամէնուն ծանօթ, բայց Մահարիին ու կոմունիզմի միւս տրուպատուրներուն կողմէ կամաւոր մոռացութեան դատապարտըւած մէկ երկու քերթուածներ. —

Երեւան ֆաղաքում,
Հնամեայ Մասիսի մօտիկ,
Մասիսի պէս հզօր, կանգուն,
Ելել էր Նայիրեան Ոգին,
Ելել էր – հզօր, անյաղթ,
Պարզել երեք գոյն դրօշ:

Զարենցի դրչին տակ ո՞վ է, մեր պատմութեան մէջ ո՞վ եղաւ «Մասիսի պէս հզօր, կանդուն» նայիրեան ոդիին յարութիւն տուող ուժը: Բանաստեղծին հոգիին մէջ այնքան խորունկ համակրանք վայելող ո՞վ էր այն անյաղթ բաղուկը, որ «պարզել էր երեք դոյն դրօշ»:

Պատմութիւնը չի կրնար ուրանալ այդ ուժը.

Զարենցը չէր կրնար հերքել.

Մահարին... չի կրնար խոստովանիլ:

Վերադառնանք սակայն բուն խնդրին ու հարցատանք կրկին: — Դաշնակցութիւնը հաճոյացնելո՞ւ համար Զարենց դրեց վերի իր տողերը: Ի հարկէ ոչ: Բայց ինչպէս չեշտեցինք, Զարենց՝ ճշմարտութիւններուն առջեւ խոնարհող ճշմարիտ այս բանաստեղծը, չէր կրնար անտարբեր մնալ կարգ մը երեւոյթներուն առջեւ, չէր կրնար լինքզինք զրկել անոնց ներկայ ուրախութիւնը ապրելու հաճոյքէն: Այդ երեւոյթներէն մէկը, ամէնէն «հզօրն ու անյաղթը», նայիրեան ոդիին յարութիւն տուած, այդ ոդին անճնաւորած ու անոր ներշնչումով հրաշալիքներ ստեղծած ուժն էր, երեք դոյն դրօշ պարզած եւ ցեղային առաքինութիւններու մէջ առաքինացած հսկաներու թափօրը, որուն հանդէպ չէր կրնար անտարբեր մնալ ինք, չմնաց անտարբեր, ու տուեալ պահու մը, պարագաներէն ու պայմաններէն ազատ մնացած ժամերուն՝ յայտնեց իր խորունկ համակրանքը:

Դաշնակցութեան մասին Զարենցի պարսաւները այնքան յեղյեղող մարդերը կրնա՞ն, ի վիճակի՞ են հպարտ անկողմնակալութեամբ յիշել նոյն կուսակցութեան գործունէութիւն նուիրած նոյն բանաստեղծին համակրալից երգերը: Ոչ, չեն կրնար: Մարդկօրէն հնարաւոր չէ այս մէկը: Նման հարցերուն լրջօրէն մօտենալու եւ լրջութեամբ պատասխանելու քաջութիւն

մը, ներկայ ժամանակներուն, մենք չենք սպասեր «կո–մունիզմի տրուպատուր»ներէն: Բայց վերջին հաշուով բան մը կը սպասենք իրենցմէ, ընթերցողը ապուշ չը–կարծելու առաքինութիւն մը նախ, եւ յետոյ իրենց անմտութիւնները ծածուկ պահելու խոհեմութիւն մը:

Մահարիի անպատասխանատու պնդումները կը ստիպեն մեզ, որ յիշենք նոյնպէս ուրիշ չատ ծանօթ քերթուած մը, «Գիրք Ճանապարհի»ի «Մահուան տե–սիլ»ը: Ամէն մարդ կարդացած է այս քերթուածը եւ համայնավարներէն զատ ոչ ոք չի մոռնար Զարեհոյի գրչով ու չունչով վերակենդանացած հսկաները, Սիա–մանթօն ու Վարուժանը, Ս.Հարոնեանն ու Խաժակը, Քրիստափոր Միքայէլեանն ու Դաշնակցութեան հիմ–նադիր երկու միւս սուրբերը, որոնք՝

«Ճամու նման սրընթաց – երեքով սլացան ներքեւ»

կարիք չկայ բոլորին մասին խօսելու: Յիշեցէք միայն Քրիստափոր Միքայէլեանին նուիրուած հատ–ուածը ու թարմանալու համար վերստին կարդացէք հետեւեալ քառեակը. —

Ես սրտի փոխարէն ունէի իմ կրծքում պողպատ զսպանակ,
Անծանօթ էր կեանքում ինձ համար ամենայն վարանում եւ ահ,
Մեր երկրի արի այրերից կազմեցի ես մե՛ծ մի բանակ,
Եւ մեր սեւ դրօշի վրայ գրեցի «Հայրենիք կամ Մահ»:

Բանաստեղծութեան ոգին անճնաւորող եւ սրտի փոխարէն պողպատեայ զսպանակ ունեցող այս մարդը Լենինը չէ անշուշտ:

«Մեր երկրի արի այրերից» կազմուած բանակը կարմիր բանակը չէ հարկաւ:

Եւ ոչ ալ մեր սեւ դրօշակի վրայ լուսերանգուած «Հայրենիք կամ մահ» խօսքը մանգաղն ու մուրճը կը խորհրդանշէ:

Զարենցի դրչով դիւցազներգուած պողպատէ այդ մարդը Դաշնակցութեան հիմնադիր Քրիստափոր Միքայէլեանն է:

Սրի այրերը Դաշնակցութեան քաջերն են, անոնք որոնք իրենք պիրենք կրակներու մէջ նետեցին «ղուրպան լինեմ քէ ըսելով ազգին»:

Եւ «հայրենիք կամ մահ»ը Դաշնակցութեան երազները խտացնող խորհրդանիշն է:

Ու դարձեալ նոյն հարցումը. — Մե՞նք կը վերապրենք այս բանները Զարենցին, թէ բանաստեղծը ինքը, իր անխառն ապրումներով, վկայադրած է զանոնք: Եւ վերջապէս ո՞վ ստիպեց Զարենցը, որ դրէ վերի տողերը: Դաշնակցութի՞ւնը: Գրեց զանոնք Դաշնակցութի՞ւնը հաճոյացնելու համար: Ծիծաղելի է պնդել: Հայ մարդու իր ներքին ձայնը ստիպեց պինք, ճշմարտութեան յաճախանքը պարտաւորութիւն դրաւ վրան, որ պոռայ ճշմարտութիւնը, երկէ զայն, վկայադրէ իր կարգին:

Զարենցի այս վկայադրութիւնը:

Մի տրտնջաք:

Զենք չլացած:

Մի փութաք մանաւանդ իր պարսաւները վերստին յիշեցնել մեզի եւ զանոնք իբրեւ վկայութիւն չընդունելու մեր պնդումին մէջ հակասութիւններ տեսնել:

Ըսենք՝

Համայնավար կարգերուն տակ, մարդը ոչինչ համարող, մարդուն նուաղադոյն արժէք մը, ազատութիւն մը չնորհելու անընդունակ ընկերային կարգուսարքի մը տակ, Դաշնակցութեան հայհոյելը, անոր մասին պարսաւներ դրելը հասկնալի է. այդ կարգուսարքին ենթակայ երկիրներուն մէջ ապրելու ճակատագրուած հայ մարդուն համար, եթէ կ'ուզէք անհրաժեշտ է նոյնիսկ հայհոյել Դաշնակցութեան, «քան-

պի դա ե՛ւ հեչտ է, ե՛ւ պարզ, ե՛ւ անվնաս, ե՛ւ չահուէտ»: Անհասկնալին, պիտի ուզէինք ըսել ներմարդկայինը՝ մեր վերը յիշած Զարենցի վկայագրութիւնն է, զարհուրելի մթնոլորտի մը մէջ, զարհուրելի դրաքընինչներու ներկայութեան, մահացու մեղք համարուած բառի մը, վարդապետութեան մը, Դաշնակցութեան մասին իր արձանագրած համակրանքի խօսքն է, Դաշնակցութեան հիմնադիրը կենդանակերպելու, անոր «արի այրեր»ը, խոէալը տաղերդելու յանդգնութիւնն է: Աւելցնենք տակաւին, որ Դաշնակցութեան մասին իր գրածը այնքան յարգանք չի ներշնչեր մեզի, որքան կը ներշնչէ այդ ճնշիչ մթնոլորտին մէջ, Դաշնակցութեան մասին գրելու իր քաջութիւնը:

Զարենցի քաջութիւնը:

Որ ծնունդ կ'առնէր իր հոգիին ակերէն, մարդուն հանդէպ իր ունեցած յարգանքէն կու գար եւ թափ կ'առնէր իր հնամեայ ցեղը սիրելու եւ պաշտելու անդիմադրելի ապրումներէն: Կ'ուզէր ապրիլ հայու անբռնաբարելի իրաւունքներով, արժանաւոր մարդու արժանապատուութեան դրօշը բարձր բռնած եւ բանաստեղծի իր խոյանքներուն համապատասխան մթնոլորտ մը մէջ: Այդ մասին կը վկայեն իր քերթուածներուն մեծ մասը եւ ուրիշ երազի մը յայտարար նշանը չէ արդէն իր չգրուած քերթուածը, իր մահուան խորհրդաւոր առեղծուածը:

Զարենցի հեքիաթային կեանքը. վիթխարի գործը. տենդայոյզ պայքարը եւ դիւցազնավայել քաջութիւնը:

Քաջութիւնը տարաւ զինք բարձունքէ բարձունք, բոլոր մեծերուն պէս:

Քաջութիւնը տարաւ զինք դէպի կատափնատ, բոլոր հերոսներուն պէս:

Քաջ էր ինք ու անտարբեր չէր կրնար մնալ քաջերու հանդէպ:

Քաջ էր ինք ու քաջերու կուսակցութիւնը անտարբեր չէր կրնար մնալ իրեն հանդէպ։

Մեզ հաճոյացնելու համար մանակի քայլեր առնելու պէտք ունէ՞ր մխիթ Զարենց։

Ուրիշներուն հաճոյ թուելու համար Մահարին պէտք ունէ՞ր այսպիսի անհաճոյ կացութիւններու մէջ մտնելու։

Պէտք ունէ՞ր։

« — Եկա՞ւ Զարեհցի «երազած պոետը ճոր... Եկա՞ւ Մահարիի «վերջին պոետ»: — Ոչ, չեկաւ», — պնդում է «Միջնաբերդ»ը:

— Ոչ, եկաւ, — ասում է Զարեհցը դեռ 1932 թուին. Լսենք մեծ բանաստեղծին»:

Գ. Մահարի

... Ինձանից յետոյ եկան հանդէս
Երգիչներ, երկրի, հողի, հանճի,
Երգիչներ՝ եղած ճորոգ կեանճից,
Երգիչներ խնդուն աշխատանճի, —
Եկան խուղերից այն աննարեւ,
Հանճերից եկան, եկան ֆարէ
Այն գնդաններից, ուր որ դարեր
Միայն ճորտութիւնն էր բարբառել: —

Լսո՞ւմ է ընկած բերդը»:

Լսում է, լսո՛ւմ «ընկած բերդը»: Միայն խնդիր է գիտնալ, թէ կանգո՞ւն մարդու մը խօսքն է լսում, թէ յարուցուած հարցերուն առնչութեամբ անկանգնելի փաստեր թուող ապարդիւն փաստաբանի մը: Կը ճըշդենք յետոյ: Նախ ամբողջապէս ծանօթանանք Զարեհցիէն կատարած իր քաղուածքին. —

Ահա բարբառը ձեր երգերի,
Հասած մինչեւ ինձ՝ իմ ձեռքերից

Անցած ճորաճոր երգիչների —
Յորդում է արդէն իր ափերից...

Եւ վերջապէս՝

Ու պիտի գնայ հիմա այն դեռ
Մինչեւ ովկէանը գալիք կեանքի,
Ուր մարդկութիւնը ողջ աշխատանքի
Առանց դարի ու դասակարգի
Պիտի իր անհուն երկիրն հերկի, —
Երկիր արեւի, գինու, երգի —
Եւ մտքի, ոգու բեղուն բերքի...

Էլ ո՞ւր մնաց «դեռ 1929 թուին սրտաբեկուած Զարեհը»:

Չենք գիտեր թէ ուր մնաց «դեռ 1929 թուին սըրտաբեկուած Զարենցը», բայց գիտենք թէ չբուժուեցաւ անոր սրտաբեկումը, ո՛չ 1932–ին, ո՛չ 1937–ին: Իր բեկումին դարման հանդիսացող երեւոյթի մը պիտի չհանդիպէր Զարենց, եթէ նոյնիսկ բախտ ունենար մեր օրերուն ապրելու: Զմոռնանք որ մեր յօդուածը գրելու առեն մենք նկատի ունէինք «պոետն այն մեծ, մեր երազած պոետը նոր»: Բնաւ ըսած չենք, որ Զարենցէն զատ բանաստեղծ չկայ Հայաստանի մէջ: Ըսած չենք բնաւ, որ Զարենցէն յետոյ բանաստեղծ պիտի չկայ: Ըսած ենք միայն, որ Զարենցէն յետոյ «մեծ» բանաստեղծ չունեցանք, ոչ մէկ առեն յայտնուեցաւ «մեր երազած պոետը նոր»: Ուրեմն հարցը կը վերաբերի մեծ պոետին եւ ոչ թէ եկող գացող ամէն բանաստեղծի: Խնդիրը դիտելով այս անկիւնէն՝ կարդացէք Զարենցէն մէջբերած Մահարիի վերի տողերը ու տուէք պատասխան մեր հարցումներուն: Զարենց խօսա՞ծ է «մեծ» բանաստեղծին մասին, իր «երազած պոետ»ին ակնարկ մը կա՞յ վերի տողերուն մէջ: Չէ խօսած:

Զկայ: Մեր բառերին հակառակը հաստատող ի՞նչ հանդամանք կը ներկայացնեն Մահարիի մէջբերած հատուածները, որ անոնց կռթնելով ամբոխավարական իր թափը աշխուժացնելու խարկանքը կ'ունենայ այս մարդը:

1929–ին Զարենց կը գրէր՝

Ինչ եմ մեր մեծ դարի հանդէպ
Երգերը մեր բոթովախօս...
Մենք որ մի նոր կեանք ենք կանգնել,
Չունենք երգեր հատու ու խոր:

Այս բանաստեղծութիւնը ընդգրկող հ.ին քով, «Մի՛նաբերդ»ի մէջ մենք արտատպած էինք նաեւ իր «Զարտասանուած ճառ»ին մէջ Մահարիի կատարած հետեւեալ արտասանութիւնը. —

«Բայց ձեզ չի՞ թւում, որ մենք շատ ենք մի տեսակ ճնշուած: Ասում եմ մի տեսակ, որովհետեւ դա իսկական ճնշութիւն չէ. ի՞նչպէս բացատրեմ իմ միտքը. մենք կոկետութիւն ենք անում շատ յաճախ, ձեւի եւ բովանդակութեան մէջ շատ ենք կոտրատւում, ուզում ենք, շատ ենք ուզում օրիգինալ լինել, եւ որքան տճնում ենք այդ ուղղութեամբ, այնքան իրար աւելի ենք նմանւում: Ցետոյ ինձ թւում է, որ իջել է մեր պոեզիայի առնականութեան չափը: Ինչ մեղմս թաքցրնեմ, հէնց ես իմ բանաստեղծութիւնների մէջ երբեմն այնպէս եմ շշնչում, որ ինքս հազիւ եմ լսում իմ ձայնը, էլ ուր մնաց իմ ընթերցողը...

Այստեղ թաքնուած է երկրորդ վտանգը. — գալիք սերունդները կարող են մեզ հաւաքել ի մի եւ բոլորիս տալ մի անուն–ազգանուն. —

Սուսանամբուլ Բմբուլբլբուլեան:

Ես վերջացրի»:

Մեկնելով «մեծ պոետ»ին մասին Զարենցի կարծիքներէն եւ սկսելով Մահարիի վերջացուցած կէտէն,

«Միջնաբերդ»ի մէջ մենք կը դրէինք. —

«Ինչ են իրապէս այսօրուան Հայաստանի գրողներուն ժառանգութիւնները, եթէ ոչ «թոթովախօս երգեր» միայն, եւ ո՞վ է ան, որ գրած ունի իրապէս մեծ, լիարիւն եւ լիահնչիւն երգ մը, որ վեհ ըլլար, որ բորբ ու խոր ըլլար եւ այրէր մեր սրտերը: Կան անշուշտ բանաստեղծներ եւ անոնց գործերը առ ոչինչ համարելու միտում մը չունինք այս տողերը, բայց չկայ «մեր երազած պոետը մեծ»:

Այսքան եւ ուրիշ ոչինչ: Եւ ինչպէս կը տեսնէք Զարենցի եղրայրակցութիւնները խորթ չեն մեր եղբայրակցութիւնները. Մահարիին կատարած ախտաճանաչումին անհամապատասխան չեն մեր կատարած ախտաճանաչումները: Այսուհանդերձ, կը թուի, թէ նման բախտաւորութիւնները մեծ կշիռ մը չունին Մահարիի համար, կարծիքներու մօտիկութիւնը ըստ ինքեան իմաստ մը չունի: Իրեն համար կարեւորը կարծիք յայտնողներուն մօտիկութիւնն է: Ճիշդ այդ է պատճառը, որ իր «Զարտասանուած ճառ»ը ձեւով մը չարտասանուած կը համարէ եւ դիմացինին հայհոյելով կը կարծէ, որ մէկ օրէն միւսը «կը բարձրանայ մեր բանաստեղծութեան առնականութեան տոնուսը»:

Իրեւ վաստ յիշատակուած վերի քերթուածին մէջ, ճիշդ է, նոր երդիչներու մասին կը խօսի Զարենց, բայց կ'ըսէ՞, թէ եկաւ իր «երազած պոետը մեծ»: Նման հաստատում մը չկայ իր տողերուն մէջ: Կրնա՞յ Մահարին երազուած մեծ պոետին տարողութեամբ բանաստեղծի մը անունը տալ մեզի: Չի կրնար: Արդ, Զարենցին չբսածը ըսող եւ Մահարիին ըսել չկարցածը չեշտող խօսքերէն զատ ուրիշ ի՛նչ կայ մեր յօդուածին մէջ, որ այսքան կը կրքոտի «կոմունիզմի տրուպատուրը» եւ հարցերը այլասերելու արարքներ կը թոյլատրէ ինքն իրեն:

Մահարին կրնայ Զարենցի քերթուածներուն իր ուզած մեկնութիւնները տալ, կրնայ իր «Զարտասանուած ճառ»ը անտիպ համարել եւ նոր ճառեր արտասանել, բայց այդ ձեւերը, աչքապուկի այդ կերպերը չեն կրնար իրաւործել «մեր երազած պոետ»ին հրաշքը: Շերազը տաղանդաւոր բանաստեղծ է անշուշտ, բայց մեր երազած բանաստեղծը չէ: Պարոյր Սեւակը չնորհալի պոետ է, բայց մեր պատկերացուցած պոետը չէ: Գէորգ Էմինի ղործը հերքող չկայ, Սիլվա Կապուտիկեանը չենք ուրացած, առաւել կամ նուազ արժէքներով ուրիշ բանաստեղծներ ունինք Հայաստանի մէջ, բայց առ այժմ կրնանք մաղթել մխայն, որ անոնցմէ մէկն ու մէկը ըլլայ «մեր երազած պոետը մեծ»: Այնպէս ինչպէս Վարուժանն էր իր ժամանակին, Սիամանթօն էր աւելի առաջ, Թէքէեանը եղաւ իր կարգին եւ Զարենցը՝ իր օրին:

«Հայաստանի ժամանակակից հարուստ պոեզիան «բոթովախօս երգեր» անուանելու փոխարէն, թող ընկած բերդի օրապահաս իշխանները մտահոգուեն գրող Համաստեղի ճակատագրով, որը «Գիւղ»ից հասաւ սաղմոսերգութեան. թող բացատրեն, ինչո՞ւ հեռացան իրենցից ֆանֆարաւոր Շահան Շահնուրը, ու հիմա էլ Ծառուկեանն է հեռանում: Այդ աւելի օգտակար եւ ուսանելի կը լինէր, ֆան հասնել միևչեւ Իսահակեանին բանագող համարելու սրբապղծութեանը»:

Գ. Մահարի

Երկար բարակ բացատրութիւններէ խուսափելու համար, այս հարցումներուն պատասխանը տանք մեր կարդին հարցումներ ընելով: —

Եթէ Համաստեղը երեսունըհինգ տարի առաջ գրած ըլլար իր «Աղօթարան»ը եւ այսօր հրատարակութեան տար «Գիւղ»ը, Մահարին պիտի ըսէ՞ր արդեօք, որ Համաստեղը սաղմոսերգութենէն բարձրացաւ գրպէտի համբաւ մը ապահովող «Գիւղ»ի առողջ մթնոլորտին: կը տարակուսինք:

Եթէ Շահան Շահնուր չարունակէր աշխատակցիլ Դաշնակցական թերթերուն, Մահարիի կողմէ քանքարաւոր գրող պիտի նկատուէ՞ր անիկա: կը կասկածինք:

Եթէ Ծառուկեան էջմիածին ուխտի չերթար եւ

օրհնութիւններ չառնէր, Մահարին սիրտ մոռնա՞ր երեւանէն չնորհուած «Շեֆ աւազակ»ի անոր նախկին տիտղոսը: Աւելորդ է ճշդել: Մնաց որ «Աղօթարան»է ապրումներուն հանդէպ մարքսեան տիալեքտիկայով ենած մարդոց այս դիրքը բնաւ անակնկալ մը չի թըւիր մեզի: Երկրորդ՝ քանքարաւոր Շահան Շահնուրը, որքան որ մենք դիտենք, Դաշնակցական չէ եղած, որ թուենք անոր հեռացման «ուսանելի» պատճառները: Իսկ Ծառուկեանի հեռացումին մասին մեր կողմէ լռելը մենք կը պտնենք բոլորովին աւելորդ: Երբ Ծառուկեան կրկին անգամ ուխտ երթայ էջմիածին եւ նոր օրհնութիւններ առնէ, անձամբ կը բացատրէ ինչո՞ւ «հիմա էլ ինք է հեռանում»:

Տարօրինակ բաներ են ասոնք, անմիտ մտայնութիւններու մեծաբարբառ յուցատախտակներ:

Մէկը տկար դործ մը պէտք է ստորագրէ, որպէսզի հաճին յիշել անոր յաջող դործը:

Ուրիշ մը պէտք է դադրի մօտիկութիւն մը ցոյց տալէ, որպէսզի քանքարաւոր հռչակուի:

Երրորդ մը պէտք է քայլ մը հեռանայ, որպէսզի իրենք տասը քայլ մօտենան հեռացողին:

Բայց այս վերաբերումը ուղիղ վերաբերում չէ, ուղիղ մարդու վերաբերում չէ: Լրջութեան հետ աղերս չունի: Անցնինք: Աւելի ճիշդը վերադառնանք «ուսանելի» բաներուն:

«Ուսանելի կը լինէր»:

Մի հարցնէք ինչը:

Համաստեղ համեմատաբար տկար դործ մը արտադրեց. Շահնուր դադրեցաւ իր աշխատակցութիւնը բերելէ. Ծառուկեան հեռացաւ: Պատահական բաներ են ասոնք, անբնական ոչինչ կայ այս ելեւէջներուն մէջ: Եւ յետոյ, այս գրողներէն առաջինը երբ «Գիւղ»ը կը գրէր, երկրորդը երբ համախոհ էր Դաշնակցու-

թեան, երրորդը չարքերուն մէջ էր, Դաշնակցութիւնը աւելի ղօրաւոր համա՞յք մը կը ներկայացնէր այս մարդոց համար, որ հիմա նոյն կուսակցութիւնը ներշընչող եւ առնչող ուժերէն պարպուած տեսնելու իրենց հին երազը այս նոր մեկնումներուն մէջ իրականացած կը տեսնեն եւ ցնծութեան աղաղակներ կ'արձակեն: Բայց մանաւանդ օգտակարը ո՞րն է այստեղ, հայ մարդուն համար ուսանելի ի՞նչ կայ այս հեռացում-մօտեցումներուն մէջ: «Իրենցից» հեռանալու հարցը կապ ունի՞ վերջապէս դրականութեան հետ, որ բացատրութիւններ հայթայթենք եւ պատրաստենք դրական նոր ուսուցումի մը տախտակները:

Համաստեղ վազը կը դրէ նոր դործ մը: Շահան Շահնուր իր քանքարը կրնայ արտայայտել ուզած տեղը, ուզած ձեւով, Ծառուկեան իր նոր երազները կրնայ ոսկեզօծել իր նոր ճամբաներուն մէջ: Արդելք եղեղ չկայ: Ուրիշ բացատրութիւն չկայ, չկայ մանաւանդ ուսանելի բան մը մատնանշուած այս երեւոյթներուն մէջ: Դաշնակցութենէն հեռանալով եթէ յիշեալ դրողներուն տաղանդը աւելնար եւ ուրիշ կուսակցութիւններու վաղաքչանքները ուռճացնէր անոնց դրական չնորհները, կրնայինք թերեւս պահանջուած բացատրութիւնները տալ եւ ուսանելի խնդիրներ դնել ընթերցողին առջեւ, բայց մեզ նման պարտաւորութիւններու տակ դնող հրաչքներ չպատահեցան տակաւին:

Այսուհանդերձ պատահական այս հարցերուն մէջ օգտակար եւ ուսանելի բաներ տեսնող մարդերը, պիտի ներեն անշուշտ, որ մեր կարդին կարդ մը հարցումներ ընենք իրենց, միշտ օգտակար եւ միշտ ուսանելի պատասխաններու ակնկալութեամբ: Արդ, քանի՛ քերթուած, պոետական քանի՛ դիւտ խոզխոզուեցաւ «պոետը պոետներին»՝ Զարենցի հետ: Քանի՛ պատմուածք եւ քանի՛ վէպ լռեց «անաւարտ, բիւրեղ պանդա-

կատուն» Բակունցի հետ: « Հին հռոմէական ճանապարհ»էն դէպի սիպերիական սահմռկեցուցիչ ճանապարհները քչուած Թոթովենցին կորուստը ի՞նչ արժեց հայ դրականութեան: Ո՞ւր կը հանդչէին Զապէլ Եսայեանի խոնջ այլ թանկագին ոսկորները: Այս առեւին տակ հասցէ ունի՞ն Սուրխաթեան, Սիմոն Յակոբեան, Գ. Վանանդեցի, Թէրզիպաշեան եւ դրչի բազմաթիւ ուրիշ մարդեր:

Ե՞րբ պիտի պատմուի, կամ ո՞վ պիտի պատմէ առանցմէ մէկ աստիճան բախտաւոր դժբախտներուն ողբերգութիւնը: Զարենցի, Բակունցի եւ միւսներուն հետ մահուան բազմամբոխ կարաւանին մաս կազմած, այլ տասնամեակները յետոյ վերադառնալու չնորհքին արժանացած դրողներու ողբերգութիւնը: Մկրտիչ Արմէնին ողբերգութիւնը օրինակ: Շնորհընկալներէն մէկն է Մկրտիչ Արմէն, բայց ի՞նչ եղան, ո՞ւր մնացին դրական իր չնորհները: Ի՞նչ պատահեցաւ «Հեղնար Աղբիւր»ի աղբերացեալ դրողին: Իր անյայտ կայքէն վերադարձաւ Մկրտիչ Արմէն ու «կարմիր փողկապով» վէպ դրեց, բայց կրցա՞ւ ընթերցողին վարակիչ բան մը փոխանցել: «Միջահասակից բարձր մարդ»ու պատմութիւն պատմեց, միջակէն վեր բարձրացա՞ւ սակայն դրական իր հասակը: Ինչո՞ւ այսքան չատ ու չուտ նուաղեցաւ «Հեղնար Աղբիւր»ի հեղինակին կարկաչահոս ձայնը: Երկար է հարցումներուն պատասխանը: Եւ յետոյ դրական փայլուն դիրքերէն վար լիջած եւ արդիւնաբերական դրականութեան անյոյս բանւորներուն մէջ, Մկրտիչ Արմէնէն զատ ուրիշ խարխափողներ չկա՞ն միթէ: Ո՞ւր է Լեռ Կամսարին նախկին աշխուժութիւնը: Ալազանի արտադրութիւններուն մէջ դրական ընդունակութեան աստիճանական ու զգալի ուռճացում մը կրնա՞ք մատնանշել: Եթէ ուղիղ ճամբով գար Մահարին կը հասնէր հո՞ս միայն:

Զարենցի, Բակունցի, Թոթովենցի եւ այլոց հետ քաղդատած՝ բախտաւոր այս դժբախտներէն իւրաքանչիւրը, տասնըեօթը տարիներու ընթացքին, կըրնար նուազագոյնը տասնըեօթը ապրող կատր տալ հայ դրականութեան, բայց վոխանակ այդ բերքին, անոնցմէ ամէն մէկը, ընթերցողին յիշողութեան մէջ, դըլխու պտոյտ պատճառող մէկ մէկ ցաւագին յիշատակ եղաւ:

«Ուսանելի կը լինէր»:

Եւ օգտակար:

Ուսանելի եւ օգտակար բաներու հետամուտ Մահարին ո՞ր օրուան կը սպասէ հայ դրականութեան պատմութեան անդիր այս դլուխը սեւեռելու եւ ընթերցողին տալու այն՝ որ ուրիշէն կը սպասէ լինքը, —

«Ուսանելի եւ օգտակար բաներ»:

*
**

Վերեւ դրուած իր պարբերութեան մէջ յիշատակուած երեք անուններուն առիթով հարցումներ ըրած է Մահարին, իսկ չորրորդ անունին (Իսահակեան) քով, լինչպէս կռահեցիք, հարցում մը չէ ուղղած, այլ կատարած է ոստում մը:

Ինչո՛ւ:

Պարզ չէ՞ մինչ լինչուն: Որովհետեւ ամբոխավարական միջոցներու դիմելու հնարաւորութիւնները կը պակսին իրեն այստեղ: Առաձգական խնդիրներէ օգտըւելու առիթներ չունի: Իսահակեանին առիթով հարցում չէ ըրած անոր համար, որ ունի արդէն փաստական տուեալներու վրայ խարսխուած անոր անհերքելի ու անողոք պատասխանը իր աչքին առջեւ, իր ճեռքին տակ, «Միջնաբերդ»ի էջերուն (60–62) վրայ փռուած: Թարմացնելու համար ընթերցողին յիշողու-

թիւնը, ըսենք որ այդ էջերուն վրայ մենք հրատարակութեան տուած էինք գերմաներէն լեզուով գրող Վիեննացի բանաստեղծ Ճ. Ն. Վօկլի «Մայրենի աչք» խորագրով քերթուածը եւ անոր կողքին գրած Իսահակեանի անունով ծանօթ «Պանդուխտ որդին»: Յիշեալ երկու քերթուածները իրարու հետ բաղդատելէ յետոյ մենք կը գրէինք. —

Արդ, մեկնելով նիւթէն եւ նիւթը զարգացնելու եղանակէն, բացորոշ կը դառնայ այլեւս, թէ Իսահակեանի ամէնէն ժողովրդական ճերքուածներէն մէկը համարուող այս ոտանաւորը, բեմերուն վրայ թափառող, դասագրքերու եւ ժողովածուներու հեղինակներէն տեւաբար դարպասուած այս *Պանդուխտ որդին*, ոչ թէ Հայաստանէն պանդխտած գտարիւն հայ մըն է, այլ գերմանական գրականութենէն առեւանգուած եւ վարպետին մէկ վարպետութեան շնորհիւ հայ գրականութեան մէջ սպրդած խառնածին արարած մը: Որդի մը չէ, այլ որդեգիր մըն է: Պարզ: Մեզի պարտադրուած ճակատագրին, մեր տառապանքին ու ապրումներուն մէջէն դիտուած այս «պանդուխտը» գերմանական ծագում ունի պարզապէս:

Այս մառնանշումին համար Մահարին սրբապիղծ կ'անուանէ մեզ ու կ'անցնի: Սրբապի՛ղծ: Ա՛յդքան: Ջենք բողոքեր: Միայն թէ պէտք կա՞ր այդ յոդնութիւնը յանձն առնելու: Մեր անունին դիմաց նորութի՞ւն են մի՞թէ այդ կարգի բառերը: «Սովետական Հայաստան»ի մերձաւոր ու հեռաւոր ընթերցողներէն ո՞վ չի դիտեր, որ սրբապիղծ ենք մենք եւ սրբապղծութիւններէ զատ ուրիշ ի՞նչ գտած են մեր գործերուն եւ արարքներուն մէջ այդ թերթերուն անսրբագրելի դրողներն ու դըրուածքները կուլ տալու կանչուած կարգապահ ընթերցողները: Բայց այդ մէկը բան մը կը փոխէ՞ կացութենէն, մեզ սրբապիղծ անուանելով անաղարտ կը մը-

նա՞յ Իսահակեանին սրբագործի նախկին համբաւը, «Պանդուխտ որդին» կրնա՞յ Գերմանիայէն դալ եւ քաղաքացիական անհերքելի իրաւունքով մը բաղմիլ հայ դրականութեան մէջ: Իսկ եթէ: Երբ սրբութեան հետ հեռաւոր կապ իսկ չունեցող հարցերը այսքան բարեացակամութեամբ կը դիմաւորեն մարդիկ, մատնանշուած բոլորովին անսուրբ արարքի մը հեղինակը կը յամառին սուրբ համարել եւ մատնանշողը արբանեակ յորջորջել, այդ մարդերը ինչպէ՞ս կ'ուզեն, որ լուրջ առնենք իրենց խօսքերը եւ յարդանքով դիմաւորենք գիրքերնիս:

Մենք կը ցաւինք վրիպած դասի մը նոյնքան ճախանաւեր այս փաստաբանին անյոյս ոտոստումին ի տես: Իսահակեանին ի նպաստ արտայայտուելով, Մահարին արդեօք կը կարծէ բարեհաճ տրամադրութիւննե՞ր ապահովել: Փաստը կը չքանայ յանկարծ եւ «Պանդուխտ որդի»ին ցնցոտիները մէկ վայրկեանէն մխւսը պատմուճանի՞ կը վերածուին: Գերմանական կաթով արիւն ու ոսկոր չինած նպաստընկալ այս որդին կրնա՞յ հայանալ մէկէն: Ով գիտէ: Ինչ կը վերաբերի մեղի, ի դին ամէն դայթակղութեան ըսենք, որ Իսահակեանին Իսահակեանութիւնը ինքն իր մէջ ոչ մէկ առանձին նշանակութիւն ունի: Ոեւէ մարդու որեւէ հանդամանք առանձին նշանակութիւն մը ունի: Մենք կը նայինք գործերուն: Գեղեցիկ գործը մը յարդանքով կը լեցնէ մեր սրտերը: Տգեղ գործ մը պարտաւորութեան տակ չի դներ մեզ: Երէկուան համբաւը այսօր առանց պայմանի ընդունուողներուն դասին չենք պատկանիր: Իմացական կալուածներու մէջ մեղի համար ամէն ինչ ենթակայ է վերաքննութեան օրէնքին: Հին փառք մը երբեք ի վիճակի չէ նոր փառութիւն մը ծածկել: Նախկին անունը չի կրնար չեզոքացնել նորայայտ դայթակղութիւնը: Ոչ մէկ փառաբանուած տաղանդ կըր-

նայ անբաւարարութեան հետեւանքով գործուած մեղքերուն առջեւ այլոց դուրդուրանքը ապահովել: Այո: Այդպէս: Եւ ո՞վ կ'ըլլայ մեղաւորը եթէ երբեք ամբաստեան պատրանքը տուած պատուանդաններուն մէջ ժամանակը, այսինքն նոր մարդը հաստատէ խաւարքարտին գոյութիւնը:

Վերադառնալով Վարպետին կողմէ այնքան նրբօրէն գործուած վարպետութեան, ըսենք Մահարիին եւ այլոց, թէ՝

Մարդոց համար յարգանքի արժանին ստեղծագործողը եղած է միշտ, ընդօրինակողը չէ եղած:

Երեւոյթները անճնական դրոշմով պատկերացնող մարդը վայելած է ուրիշներուն համակրանքը եւ ոչ թէ պատշաճեցնողը:

Ծափահարութիւնները յայտնագործողներուն եղած են, յարմարցնողներուն չեն եղած:

Իմացական եւ հոգեկան տարրերը կառավարող եւ կառուցանող ընտրեալին տրուած է վաստակաւոր եւ ոչ թէ կարկտելու արհեստը կիրարկող ճարպիկներուն:

Մանաւորելով խնդիրը ըսենք վերատին, թէ «Պանդուխտ որդի»ին մէջ սեփական արժանիքով սեփական դէղեցկութիւնը մը յայտնաբերող արուեստագէտ մը չէ Իսահակեան, այլ ընդօրինակող մըն է, յարմարցնող մը, կարկտող մը: Արժանաւոր գործեր տուած առանց ոչ մէկ մարդ սակարկեց իր յարգանքը արժանաւորին հանդէպ: Իսկ անարժան գործերու առթիւ անարժանը համապատասխան բառերով որակելը մենք կը համարենք նոյն այդ մարդոց պարտականութիւնը: Նման պարտականութիւններ կատարելու քաջութենէն զուրկ արարածներ շատ տեսած ենք մենք, բայց իրենց անարիւթիւնը տանիքներէն պոռացող եւ մեղսակից լռութիւնը առաքինութիւն համարող մարդերու միշտ չենք հանդիպած: Դիմացինը սրբապիղծ

անուանելով պրական դատեր չահելու պատրանքը ունեցողներու քնա՛ւ չենք հանդիպած:

Չարունակենք: Վերջացնենք: Միայն թէ, մեզ արբասիղծ անուանելով կը դոցուի՞ այս հարցը, կը արբանա՞յ Իսահակեանը, կը ջնջուի՞ իր անունին կապուած այս անջնջելի արատը, թէ այդ արատին պաշտպանութիւնը ստանձնողը կ'արատաւորուի իր կարգին:

«կար ժամանակ, որ դուք ուզում էիք տէր կանգնել հայ ժողովրդի ստեղծած ամբողջ ժառանգութեանը սակայն այն խլեցինք մենք ձեր ձեռքից. մերն են այսօր Նարեկացուց սկսած մինչեւ Ալ. Իսահակեանը»:

Գ. Մահարի

Զարենցի «Թուղթ բանաստեղծ բարեկամիս» քերթուածին առիթով յուզած իր այս անհեթեթ աղմուկին առընթեր՝ ինչպէս կը տեսնէք՝ Մահարին յարուցած է ուրիշ հարցեր եւս, որոնք իրենց կարգին ունին մտահոգիչ մտայնութեան մը յատարար նշանները ըլլալու բոլոր տուեալները:

Յատկանշական է վերի մէջբերումին մէջ յայտնուած ոգին:

Հայ ժողովուրդի ամբողջ ժառանգութիւնը մեր ձեռքէն խլած ըլլալու առասպել մը չինած է Մահարի, կը հաւատայ իր այդ հնարքին եւ անով յոխորտալը առաքինութիւն մը կը համարէ: Կը թուի, թէ մարդ որքան ալ զգուշանայ բաղմախոց ու դառնութիւններով կուշտ այս մարդերը վիրաւորելէ, չի յաջողիր դարձեալ անոնց այս կամ այն ելոյթներուն բերումով իր մէջ առաջացած կարդ մը զգացումներ ծածկել: Ու ամէնէն առաջ արդահատանքի զգացումը:

Պահ մը իրենց պէս մտածելով, ընդունելով որ «խլած են այն մեր ձեռքից» Մահարին կը խորհի արդեօք, որ մենք դժդո՞հ ենք այդ կողոպուտին համար: Ինչո՞ւ այս բաներուն մասին կը խօսուի այս եղանակով: Ամենախոր հարցերուն մէջ ինչո՞ւ մխայն վերիվերս կը տեսնեն այս մարդերը եւ կեղեւը արմատ համարելու դիտումէն չեն ուզեր մաղաչափ անգամ հեռանալ: «Հայ ժողովուրդի ստեղծած ժառանգութեան» նկատմամբ տասնամեակներ տեւող իր ժխտական կեցուածքը վերաքննութեան ենթարկած հայրենիքին եւ նոյն հայրենիքին բուռ վերաբերումին մէջ մտցուած բարեփոխութեան ի տես՝ ինչո՛ւ տխրինք, ինչո՛ւ դըժգոհինք, եւ փրփրինք ինչու:

Տասնամեակներ չարունակ պայքար մղած ենք, որպէսզի Հայաստանի իշխանութիւնները թոյլ տան Հայաստանի պարծանքը կազմող ժառանգութեանց տարածումը: Ու այսօր երբ այդ ժառանգութիւնը մասամբ ի պատուի է, ուրիշ խօսքով երբ մարդիկ հրաժարելով իրենց յառաջդիմական նախկին յիմարութիւններէն մեր տեսակէտը կը քարոզեն ու դուրդուրանքը կը տարածեն, նոյն այդ մարդերը մեղի դէմ ելած են դարձեալ ու փոխանակ իրենց ուրացումները դատապարտելու կը մեղադրեն մեզ, որ «ուզում էինք տէր կանգնել»: Այսուհանդերձ չատ չենք զարմանար: Բազմաթիւ հովերու ենթակայ, այլ մանաւանդ խորշակներէն ծեծուած մարդոցմէ դժուար է սպասել ողջմիտ լուծումներ: Հակասութիւններէ ղերծ մտածումներ: Ինքն իր տեսակէտին հետեւողական եւ արժանավայել ընթացք մը: Դժուար է արդարեւ: Որովհետեւ չեն վախնար ուրիշներուն հարցումներէն: Չեն վախնար ուրիշներուն հաւանական պատասխաններէն: Այսօր բան մը կ'ըսեն, վաղը կ'ըսեն ուրիշ բան: Հովերը, հովերը, փչող հովերը:

Չարունակենք: Հարց տանք միայն:

Ո՞վ էր մեղաւորը վերջապէս, մե՞նք, որ «ուզում էինք տէր կանգնել հայ ժողովուրդի ամբողջ ժառանգութեանը», թէ իրենք, որ իրենց հոգիներէն արմատախիլ ըրած էին նոյն այդ ժառանգութեան մեծագոյն տոկոսը: Մարդոց առջեւ, պատմութեան առջեւ, աբուեսաին առջեւ ո՞ր մէկին է դատապարտելին, մեր խրատո՞ւմը, թէ իրենց ուրացումը:

Հայ ժողովուրդի ժառանգութեան տէր կանգնելու մեր տրամադրութեան մէջ յանցաւոր ի՞նչ կայ, որ այս չեշտով կը խօսուի մեզի հետ: Ի՞նչ ըրինք, Նարեկացին թուրքերուն յանձնեցինք, Քուչակը քիւրտերուն տուինք, Րաֆֆին անգլօ-ամերիկեան գաղութատարածնե՞րուն նուիրեցինք: Վաճառքի՞ հանեցինք հայ մշակոյթը, անոր ի վնաս սակարկութիւննե՞ր ձեռնարկեցինք, չհատուկութիւննե՞ր ըրինք, որ զայն մեր ձեռքէն խլած ըլլալու թեթեւամտութեամբ սոնքայինմարդիկ եւ վուլթայինայդ մասին դիւցազներգութիւններ հիւսել:

Անապատելի չէ, որ Մահարին առէ Դաշնակցութիւնը եւ լուտանքներ թափէ անոր հասցէին: Բայց տեղ մը ուր հայ մարդեր կան ու այդ հայ մարդերը պաշտամունք ունին հայ մշակոյթին հանդէպ, ովքեր ալ ըլլան այդ մարդերը, ինչ հոսանքի եւ ինչ աղանդի ալ պատկանին, այդ մարդոց հանդէպ ապաստելի է, որ Մահարին, եթէ ոչ բարձրաղաղակ դոնէ թաքուն համակրանք մը ունենայ: Մտքի մշակ մըն է Մահարին ու պարտաւոր է, կը խորհինք, քիչ մը լայնցնել իր միտքը ու պարագայական խնդիրները յաւիտենական հարցերէն զանազանել մարդու մը վայել լրջութեամբ նայի երեւոյթներուն:

«Դուք ուզում էիք տէր կանգնել»:

Ի՞նչ ընէինք հապա. դարբէի՞նք տէր կանգնելէ: Հետեւէինք պոլշեւիկներուն եւ իւրացնելով անոնց անլուր

մեղադրանքները՝ մոռացութեան դի՛րկը նետէինք Նարեկացին, Բաֆֆին, Սիամանթօն, Զարդարեանը, Եսայեանը, Զարենցն ու Բակունցը, Թումանեանն ու մեսրոպները: Այո, երբ Մահարին «հեռաւոր Սիբիրի հեռու այս պիւղում»՝ վարձահատոյց եղած «ցրտահար ու անտուն» ճնճղուկները կը թռցնէր և Հայաստանի մէջ ինք ու իր բախտակիցները եւ անցեալին ու հեռաւոր դարերուն ապրած հայ դպրութեան ամէնէն պայծառ ու վաստակաւոր դէմքերը աննախընթաց ու անորակելի հալածանքի մը կ'ենթարկուէին, ահաւասիկ այդ չըջանին մեր ժողովուրդին ստեղծած ժառանգութեանը տէր կանգնելու ազգային պարտականութեան մէջ առանձին մնացած էինք մենք եւ չէինք կրնար համայնավար խուժանավարներուն դէմ չպայքարիլ եւ թոյլ տալ որ այդ ժառանգութեան մասին եղած սէրը մարի նաեւ մնայորդային մէջ: Որովհետեւ համայնավարութիւնը իր սահմաններուն մէջ գտնուած զանգուածներուն հոգիէն արմատախիլ ըրած էր այդ սէրը եւ իր սահմաններէն դուրս անպատկերելի թափով մը կ'աշխատէր ուրիշները համոզել, որ

Նարեկացին կղերա-յեսուղիմական մռայլ դպիր մըն է,

Բաֆֆին նացիոնալիստական տենդեցներ հրահրող մոլեռանդ գրիչ մը:

Սիամանթօն կոնտրեւոլիւցիոն ձայնիւղ մը,

Զարենցը հակայեղափոխական-նացիոնալիստական երկբեռանի մը,

Բակունցը դաշնակ վնասարար մը:

Մահարու նոյն մեղքերով կը հալածուէին նաեւ ուրիշ բազմաթիւ որակաւոր գրողներ: Նիհիլիստական մեղքեր ունէին ոմանք, ինտիվիտուալական արատներ ուրիշներ, խմբակ մը կար որ դաշնակ-տրոցկիստ կը կոչուէին, աւերատրախական տականք յորջորջուած էին

անոնց քովէն քալողները, վնասարարներու բանդա էին ամէնքը մէկ: Երեւակայելի եւ աներեւակայելի ինչ մեղքեր ըսես չէր կապուած անոնց անուններուն ու չըջաբերութենէ դադրած գործերուն: Կրկնութեան վըտով հարցնենք դարձեալ. — ո՞վ է հայ ժողովուրդի ստեղծած ժառանգութեան առնչութեամբ արդարը, երբո՞ք, որ Նարեկացուց մինչեւ Իսահակեանը երկարող ժառանգութեանը վրայ խաչ կը քաշէին, թէ մենք որ մեր պաշտամունք ունեցանք բոլոր խաչեցեալներուն նկատմամբ: Ոհական ու լուրջ մարդ մը պիտի ամչնար նման մտածումներէ եւ առաջին հերթին պիտի զգուշանար պատմութեան մէջ իրենց ստեղծած մէկ ամօթալի չըջանը իրենց յիշեցնելու առիթներ տալ մեր ձեռքը:

Մեւս կողմէ «մեր ձեռքից այն խլելով» Մահարին կը խորհի արդեօք որ այդ ձեւով մե՞զ կը անանկացնէ: Եթէ այդ է իր մտահոգութիւնը, ըսելիք չկայ, լաւ ընտրած է իր ճամբան ու կասկած չկայ թէ կը յաջողի: Եւ չի զարմանար անշուշտ եթէ աւելցնենք, որ մենք եւս տրամադիր ենք ու պատրաստ նման անանկութեան մը ենթարկուելու: Դաշնակցական ամէն մարդ, Դաշնակցութեան համակիր ամէն անհատ, մտաւորական ըլլայ անկիւ թէ բանուոր, գրող ըլլայ թէ խոնարհ ընթերցող, մոլեռանդ ըլլայ թէ չափաւոր՝ սիրով պիտի խոնարհէր անանկանալու այդ կերպին առջեւ: Առած էք արդէն մեզմէ Զարդարեանը, Դաշնակցութեան ամէնէն ուժեղ գաղափարախօսներէն հաշուող այդ բարձրարուեստ գրագէտը: Լաւ ըրած էք: Երախտապարտ ենք ձեզի եւ ուրախ:

Առած էք Սիամանթօն, Դաշնակցութեան դիւցազուններուն վիառքը երգող այդ որոտընդոստ քնարահարը: Շնորհակալ ենք կրկին:

Առած էք Վարուժանը, գաշնակցական ու Դաշ-

նակցութեան վրայ անհուն հիացում ունեցող այդ հեթանոս եւ բարձրահունչ քուրմը: Կրնանք ուրախ ըլլալ մեայն:

Առած է Սեւակը, հայ գրականութեան խռով ու խռովիչ տրուպատուրը: Ո՛վ կրնայ չհրճուիլ ի տես ձեր կողոպուտին:

Առած է Երուխանը, պոլսահայ գրականութեան վիպական ճիւղին այդ անպերազանցելի վարպետը: Մենք խանդավառութեամբ խօսեցանք այդ մասին:

Առած է նոյնպէս ուրիշներ, դաշնակցականներ եւ Դաշնակցութեան հետապնդած ցեղային ոգիին հետ հաչտ բազմաթիւ գրողներ: Գնահատելի է ու մաղթելի որ այդ թափը կանգ չառնէ: Եթէ իրապէս այս գրողներուն գործերը Հայաստանի մէջ հրատարակելու եւ կարդալու իրողութիւնը հայ ժողովուրդի ստեղծած հարստութիւնը մեր ձեռքէն խլելու եւ դիրենք տէր կացուցանելու բաւարար պատճառ մը կը համարուի՝ ըսենք անդամ մը եւս, որ բաց է ճամբան: Ոչ միայն «Նարեկացուց սկսած մինչեւ Ա. Իսահակեանը» այլ նաեւ Իսահակեանին հետ չիշուող կամ անկէ վերջ կոթողական գործեր ստեղծող ունինք ուրիշ տասնեակ գրողներ, բոլորը, բոլորը կու տանք ձեղի.— Ա.հաւասիկ՝

Օշականը՝ առանձինը գրականութիւն մը ստեղծած ու մեր չափանիշներէն դուրս յորդած մեծադղորդ մեհենականը:

Կու տանք ձեղի «հայ գրականութեան թուխ Արամազդը»՝ Ա.հարոնեանը իր հսկայ ժառանգութեամբ:

Լեւոն Շանթը՝ իր «կայսրը»ով եւ կայսերական բոլոր հարստութիւններով:

Կոստան Զարեանը՝ մեր գրականութեան գոյներու եւ պատկերներու հրաշալիքներ վոխանցած այդ չռայլ մեծատունը:

Սփիւռքի մէջ ունինք տակաւին բազմաթիւ դրողներ որոնք պզտիկ չեն իրենց տաղանդով եւ կրնան նը-ժարը ծանրացնել որակաւոր գործերու պատկառելի թիւով մը: Առէք բոլորը, խլեցէք «այն մեր ձեռքից», անանկացուցէք մեզ:

Միայն թէ, այս ձեւով, մեր ձեռքէն «այն խլելով», մե՞նք կը անանկանանք արդեօք, թէ դուք վերադարձած կ'ըլլաք ձեր անանկութիւններէն:

***

Մահարիի յօդուածէն կատարուած վերջին մէջբերումին յոխորտ նկարագիրը ինչպէս չեշտեցինք, այնքան կարեւոր չէ, որքան ուշադրաւ է ու մտահոգիչ անոր մէջ ի յայտ եկող ոգին:

Հո՞ս ալ մերի-ձերի հարցեր յարուցանել:

Եւ ո՞ր օրէնքով: Ո՞ր տրամաբանութեան պատշաճեցուած լոյսին կու գայ այս յայտարարութիւնը:

Ըսուած է որ արուեստը անկողոպտելի է եւ դրաման ո՛չ մէկ օրէնքի կը հպատակի դրականութիւնը: Իշխանութիւն չէ դրականութիւնը, աթոռ չէ, հող չէ, չօշափելի աշխարհին հետ առնչութիւն չունի, որպէսզի այսօր մեր ձեռքը ըլլայ անիկա եւ վաղը ուրիշ մը անոր ի խնդիր նոր արշաւանքներու ձեռնարկէ: Անչօշափելի ղօրութիւններուն մաս կը կազմէ անիկա, անելութ դոյութիւն մըն է, ու տիրապետելու համար անոր ուժի պէտք չկայ, բանակի պէտք չկայ, ճակատ յարդարելը անհրաժեշտ չէ՛: Գրականութեան պարագային էականը հասկացողութիւնն է, սէրն է ամէնէն առաջ: Մնաց որ, երբ որեւէ բանի համար ըսենք մերն է, պէտք է կարենանք ենթադրել նոյնհետայն, որ նոյն այդ բանը ուրիշի մը ըլլալէ կը դադրի: Չի կրնար պատկանիլ երկրորդի մը, երբորդ կը կոչնչնէ անոր վրայ ունեցած իր իրաւունքը: Այդ, Մահարին երբ

կ'ըսէ մերն է այսօր Նարեկացին, ի՛նչ հաւանակա-նութիւններ ունի կարծելու, որ ուրիշին ըլլալէ կը դա-դրի Նարեկացին: Կը դադրի՞ բնաւ:

Կարգ մը երեւոյթներու առջեւ ժողովուրդ մը հա-ւաքաբար միայն կրնայ դործածել «մեր»ը, հատուած մը չի կրնար, խմբակ մը իրաւունք չունի: Իշխանու-թեամբ պայմանաւորուող հարստութեան առջեւ խակ, ուժով ձեռք բերուած ինչքերուն դիմաց անդամ մար-դիկ իրաւունք չունին խլուած ինչքը ամբողջովին ի-րենց համարելու: Օրինակ Թուրքը գինու դօրութեամբ դրաւած է Արարատը, ատիկա պատճառ մը չէ սա-կայն, որ հայ մարդը Արարատը համարէ Թուրքին կալ-ուածը եւ դադրի վեհափառ լերան անունով երդում ը-նելէ: Այսօրուան Հայաստանը կը դտնուի պոլշեւիկ հայերուն ձեռքը, բայց ատիկա չի նշանակեր բնաւ, որ ոչ-պոլշեւիկ հայը պիտի դադրի Հայաստանը իր հայ-րենիքը համարելէ, պիտի դադրի զայն սիրելէ, անով ներշնչուելէ:

Արարատը,

Հայաստանը,

Որքան ալ հոգեղինացած ըլլան այս անունները, այսուհանդերձ, երկուքն ալ առարկայական ներկա-յութիւններ են տակաւին, եւ մարդիկ, իշխանութեան ուժով եւ ժամանակի մը համար, կրնան իրենց հա-մարել դարերէն եկած նման աւանդները: Բայց ո՛չ մէկ իշխանութիւն, ո՛չ մէկ ուժ ու դօրութիւն կրնայ նոյնը ըսել իմացական ժառանգութիւններու պարագա-յին: Վասնզի իմացական ժառանգութիւնը պայմաննե-րէն վեր է ու ժամանակէն անկախ եւ ունի անառիկ ըլլալու անբռնաբարելի յատկանիշ մը: Իմացական տուեալ ժառանգութիւն մը կը պատկանի տուեալ ժո-ղովուրդի մը եւ տուեալ ժողովուրդին բոլոր զաւակ-ները հաւասար իրաւունքներ ունին անոր մէջ: Մաս-

նաւորելով խնդիրը, ըսենք՝ որ հայ մարդու մը կողմէ երկնուած, հայ ժողովուրդի ինքնուրոյն արուեստին աւանդութիւններէն եկող, հայ ոգիին մէկ երեսը ներկայացնող որեւէ ստեղծագործութիւն անգամ անհրաժանելի է եւ ընդհանրական: Այսպէս չի մտածեր Մահարի, այլ տարօրինակ ախորժակով մը կը յայտարարէ՝

«Մերն են այսօր Նարեկացուց սկսած մինչեւ Ա. Իսահակեանը»:

Միշտ այսպէս չէ Մահարին, միշտ այսպէս չեն իր միւս կուսակիցները, չեշտը «մեր»ին վրայ չեն դներ միշտ: Կարդացած էք հարկաւ Հայաստանի մէջ հրատարակուած թերթերը ու կը յիշէք գրական այսպիսի լուրեր. —

— «Գ. Էմինի բանաստեղծութիւնները կորիերէն»,
— «Զարեանցի «Լենին ու Ալին» պոեմը հրդեհէն»:
— «Մեծ տան գաւակները» վեպը բուլղարերէն»:
— «Րաֆֆու «խենթը» ռուսերէն»,
— «Սեւանի Ափին» գիրքը ուզբեկերէն»:

Միշտ ուրախութեամբ կու տան լուրը երբ հայ հեղինակ մը թարգմանուի ուրիշ լեզուի մը: Ատրպէյջանի, Ղազախստանի, Թիւրքմէնիստանի, Ղինաստանի եւ անուանի եւ անանուն բոլոր երկիրներուն մէջ հայ հեղինակներուն գործերէն կատարուած թարգմանչական նմանօրինակ աշխատանքներուն միշտ արձագանգ հանդիսացած են այս մարդերը եւ հաղորդուած աւետիսին մէջ պզտիկ չէ եղած իրենց խանդավառութեան թափը: Ըսելիք չունինք: Երեւոյթը նոյնպէս ու նոյն չափով կը խանդավառէ նաեւ մեզ: Մինչեւ հոս լաւ է ամէն ինչ: Բայց մեր մշակոյթը ուրիշին հասնելու առիթով ուրախացող մարդը ինչո՞ւ այնքան ժլատ կը դառնայ մեր պարագային ու «մեր»ը մեզի մերժելու չափ կը խստանայ: Ուզբեկներուն չա՞փ ալ իրաւունք չունինք մեր գրականութեան մէջ, քրդերը աւելի՞ ար-

ժանի են, պատահները մեղմէ լա՞ւ կը դնահատեն անոր մէջ բաբախող ապրումները, որ անոնց այնքան չուայլ-օրէն կը բաշխուի ամէն մէկ դրադէտ, իսկ երբ կարդը մեղի կու գայ կը մերժուի նոյնիսկ Նարեկացիով խան-դավառուելու իրաւունք մը: Իր հռչակաւոր «մեր»ին քով՝ Մահարին ի՞նչ կ'ուզէ որ ընենք հիմա: Հրաժա-րի՛նք Նարեկացիէն, չկարդանք այլեւս անոր մատեա-նը, դադրի՛նք հայ հանճարին մէկ չքեղ արտայայտու-թիւնը համարուող այդ հանճարեղ մենակեացը փառա-բանելէ:

Տարօրինակ մտայնութիւն արդարեւ: Անուն չու-նեցող մտայնութիւն: Գիշեր ցերեկ հաւասարութիւն քարոզող, ամէն ինչ համայնացնելու ձգտող վարդա-պետութեան մը հաւատարիմ այս ժամկոչները՝ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ ամէնուն հաւասար չափով բաշխուած այս դանձին, իր բնոյթով իսկ համայնական այս հարըս-տութեան՝ կը մօտենան ա՛յսքան այլամերժօրէն, ան-դիմադրելի սեփականատէրի մը դաժան խստութեամբ:

Գրականութի՛ւնն ալ բաժնենք իրարու մէջ:

Հո՞ս ալ ձերի-մերի հարց:

Հո՞ս ալ անձատողական չարժումներու ձեռնար-կենք:

«Նշանաւոր այն ասոյթը, թէ՝ «մեռածների մասին կամ լաւ կամ ոչինչ», այս դէպքում «չի խալեր»· ո՛չ, այստեղ պէտք է վարուել ճիշդ ընդհակառակը, — Դաշնակցութեան մասին կամ վատ, կամ ոչինչ:

Անշնորհակալ, մինչեւ անգամ անհաճոյ գործ է կենդանի մեռեալներով զբաղուելը»:

Գ. Մահարի

«Կամ վատ, կամ ոչինչ»:

Մարդ մը երբ ի յառաջադունէ ճշդած է իր ըսելիքին նկարագիրը, ի հարկէ դժուար է յուսալ, որ փաստերու զօրութիւնը կրնայ բան մը փոխել անոր մէջ: Դժուար է արդարեւ: Առասպելական հերոսներ առած, վասն հայրենեաց լինկած բիւրաւոր ընտրեալներ հաչուող, իր չունչով ժամանակ մը լեցուցած եւ իր արիւնով ու բազուկով անկախութիւն կերտած կուսակցութեան մը գործունէութեան մէջ նկրտիլ մեայն վատ տեսնել, մտայնութիւն մըն է, մտայնութեան մը արտայայտութիւնն է, որուն հեղինակը ըլլալու պատիւը կրնար ինքն իրեն խնայել Մահարին: Որովհետեւ ապրող մարդ մը կը զգուշանայ նման յայտարարութիւններ ընելէ, պատմութեան դատաստանէն վախցող հայ մարդ մը նման վճիռներ չ'արձակեր: Նման յայտնութիւնները կրնայ ընել միայն լարուած մե-

քեննայ մը, բանաւոր էակ մը չի կրնար: Թոյլ չի տար ինքն իրեն:

Ինչ առաջ Մահարիի մէկ արտայայտութեան մէջ կ'ըսուէր, որ «մենք ուզում էինք տէր կանգնել հայ ժողովուրդի ստեղծած ամբողջ ժառանգութեանը»: Այդ, այն վիճաստը որ մենք «ուզում էինք տէր կանգնել» այդ ժառանգութեան, պէտք չէ՞ բաւեր արդեօք, որ մարդիկ, մտքի մշակները դոնէ, մեղմէին քիչ մը իրենց կիրքը եւ խօսելու ատեն չափ դնէին իրենց ըզգացական ղեղումներուն: Վերջին հաշուով՝ «նարեկացուց սկսած մինչեւ Ս.Ս. Իսահակեանը» ստեղծուած մշակոյթին հանդէպ պաշտամունք ունեցող եւ մշակնորուն հանդէպ իր սէրը չսակարկող կուսակցութիւնը՝ ինչպէ՞ս կարելի է այդքան աժան ամբաստանութեան մը ենթարկել: Ինչպէ՞ս կրնար ապրիլ ու վաթսունեօթանասուն տարի տեւել ինքը, նոյն այդ կուսակցութիւնը, եթէ միայն վատ, միայն դէշ, կործանարար ու քանդիչ դործերու հանդամանքով մը ճանչցուած ըլլար անիկա: Այդ հանդամանքով կրնա՞ր այդքան տեւել, որպէսզի մարդիկ անոր նայողով ազատ դպայինի իրենք դիրենք, յայտարարելու համար, որ միայն վատ պէտք է խօսիլ այդ կուսակցութեան մասին եւ «կենդանի մեռեալ»ներէ զատ՝ կենդանի ոչինչ տեսնել անոր դրօշակին հաւատարիմ հաւաքականութեան մէջ:

«Կենդանի մեռեալ»ներ:

Քառասուն տարիներէ ի վեր, քառասուն տարբեր անձերու կողմէ, քառասներորդ անդամ ըլլալով «մեռեալ» կը հռչակուի Դաշնակցութիւնը ու դարձդ կը դրուի հանդիսաւոր թաղիօրներով ու ամենազօր թաղիօրապետներով, բայց հակառակ յուղարկաւորներու ժպտուն տրամադրութիւններուն և դամբանախօսներու խանդավառ ու յամառ յոյսերուն, ժամանակի ընթացքին յուղարկաւորները իրե՛նք հոդ լինան ու դամբանա-

խօսներէն չատերը անդամրան կորսուեցան, մայց դեռեզման դրած իրենց ուժը դերեզմաններու վրայ տեսնելուեցաւ միշտ ու իր կենսունակութիւնը պահած՝ «Մասիսի պէս հզօր, Մասիսի պէս հաստատ» իր հասակը վերստին ցցեց հայ ժողովուրդի ծառայութեան բեմին վրայ:

Ֆառասուն տարիներու փորձը պէտք է սորվեցնէր Մահարիին, թէ իր այս քայլը «Դատարկ կրակոց» մըն է միայն: Ֆառասուն տարիներու փորձը պէտք է փորձառութեամբ մը օժտած ըլլար Մահարին եւ քառասուն մարդերու քառասուն անդամ դուր ըսածը կրկնելու այս տխուր հետեւակութենէն հեռու կացուցանէր զինք: Իր տարիքին քառորդը միայն հաշուող տղոց վայել բաներ են ասոնք, հակառակորդին, ամէն պարագայի տակ, հակառակ բան մը ըսելու արարքը հերոսութիւն համարող դեռատի տղոց հերոսական յիշատակարաններուն յատուկ բաներ:

Հարցուն թերեւս, թէ ինչո՛ւ այսքան բիրտ է Մահարին եւ իր ծայրայեղութիւնը ուրկէ՞ կ'առնէ իր թափը: Պատճառներէն ոմանք թուեցինք, մխւանները զիտէք, հետեւեալը կարդացէք· —

«Ինչո՞ւ ալեկոծ է արտասահմանը» իր դրքոյկին (Մատենաշար «Յուսաբեր») մէջ, Վ· Վէմեան կը գրէ·—

— «Կրթողը կամ արուեստագէտը կրնայ ըլլալ ճոյնիսկ հակադաշնակցական՝ այս կամ այն պատճառով, ինչպէս, օրինակ, Գուրգէն Մահարին, որուն «հակադաշնակցականութիւնը» կու գայ իր հօրը կրած··· պատիժէն՝ վանի մէջ»:

Մահարին իր «Մանկութիւն» հատորին մէջ պատմած է իր հօր մահը, անդիտանալով անշուշտ պատճառը: Բայց դժուար չէ կռահել պատճառը: Վանի մէջ, Դաշնակցութեան կողմէ կը պատժուէին մտաւորները միայն, դաւաճանները առաջին հերթին, ազգա-

դաւնելը ամէն դնով: Կրնանք ենթադրել ուրեմն, որ Մահարիի հօր կրած պատիժը յիշեալ պատճառներէն մէկուն կամ միւսին անխուսափելի հետեւանքն էր: Ընտանեկան դծով ըմբռնելի է իր պարագան, կը գտնենք որ նման դժբախտութեան մը ենթարկուած է Մահարին, կը գտնենք որ հայրը պայծառ յիշատակ մը չէ ձգած որդւոյն, բայց Մահարին ինք եւս պէտք է ըմբռնէ, թէ լոկ ղեցական դրդապատճառներով կարելի չէ հանրային երեւոյթները դատել եւ «հրապարակախօսութիւն» անունին տակ ընթերցողին հետ խօսիլ:

Կանխող էջերուն մէջ ինչպէս ըսինք, մենք Մահարիէն չենք սպասեր, որ համակրանք ունենայ Դաշնակցութեան մասին, բայց ընթերցողը կը սպասէ, որ երբեք մը դրէ տրամաբանութիւնը չանտեսէ, ձգտի համոզիչ ըլլալ, մնայ հեռու ամբոխավարական վարմունքներէն եւ վարձէ պահել ի մասնաւորի դրադէտի արժանաւորութիւնը բոլոր պարագաներուն, վէպ ըլլայ դրածը, թէ պարզ նամակ մը, «հրապարակախօսութիւն» ընելու ժամանակ, թէ քերթուած յօրինելու պահուն, միշտ, պահէ՛ դրադէտի արժանաւորութիւնը:

Այս յօդուածը դրելու իր մտադրութիւնը յայտնելով՝ Մահարին կը դրէ.—

« — Միայն միամիտ ընթերցողներին կողմնորոշելու համար ես ուզում եմ իմ ձայնը բարձրացնել»:

Աղէկ:

Բայց ա՞յս չքաւորութեամբ:

Արդեօք դիմացինին հայհոյելով Մահարին կը կարծէ, որ իր միամիտ ընթերցողին միամտութի՞ւն կը խախտէ: Միայն վատ խօսելու կանխակալ տրամադրութիւններ յայտնելով՝ կը խորհի որ ընթերցողին ուղեղը իմաստութեա՞մբ կը լեցուի: Փաստական ի՞նչ տուեալ ունի, տրամաբանական ի՞նչ կառոյցով օժտած է իր յօդուածը, որ ընթերցողը կողմնորոշե-

լու յաւակնութիւն մը կը ներէ ինքն իրեն այս ոստոստուն հրապարակախօսը: Ձենք դիտեր: Ձենք ուզեր տարածուիլ: Կ'ուզենք վերջացնել: Վերջացնելէ առաջ ըսենք միայն, որ Դաշնակցութեան մասին միայն վատ խօսելու իր որոշումը կիրարկելով Դաշնակցութիւնը անպայման չի վատթարանար, բայց Մահարին խորհա՞ծ է արդեօք, թէ վատաբանելով ի՛նչ կ'աւելնայ իր վրայ, դրադէտին վրայ, մարդուն վրայ, որ բաւական պատճառներ ունեցաւ մարդանալու, կեանքին ցուրտն ու տաքը տեսած ու ապրած ըլլալու իր կըրկնակ ճակատագրով:

Մահարիին ճակատագիրը:

Հայաստանի ու հայութեան վիճակուած վերջին կէս դարու բոլոր դառնութիւններուն մասնակից մարդը չէ Մահարին: Ծնած է վան ու պատմական Հայաստանի պատմական այդ մասին հրդեհումին ու բռնապրաման ականատես եղած է ան եւ հայրենիքի չափ քաղցր իր երիտասարդութիւնը զոհ տուած է հիւսիսի ցուրտերուն: Պատանութեան թուրքին թրքութիւնը տեսաւ եւ երիտասարդութեան՝ պոլշեւիկներուն սխալ-րիական սահմռկեցուցիչ պարզեւները ապրեցաւ: Իր լափլիզուած հայրենիքի այրող յիշատակին եւ հիւսիսի ցուրտերուն ցուրտ յաճախանքին միջեւ կեցած՝ բազմախոց մարդն է այսօր անիկա, ներքնապէս ընկճըւած եւ ստեղծագործական նախկին իր կենսունակութիւնը վրայ տուած վիրաւոր անձ մը, որ ապրող էակ մը ըլլալէ աւելի ողբերգութեան մը կենդանի յուշարձանն է եւ գրող մը ըլլալէ աւելի՝ գրականութեան նիւթ մըն է, վէպի մը սրտառուչ հերոսը:

Կենսագրական այս տխուր նօթերը յիշատակեցինք, աւելցնելու համար, որ կեանքին ամէնէն դաժան հարուածները կրած, դառնութիւններուն մէջ դարբնուած, օտարին օտարացնող հաչիւներն ու ահաւոր վերաբե-

բոմբները չօշափելիօրէն ապրած մարդը, մարդկօրէն ապահովելի էր, որ իմաստուն սրտով մը մօտենայ հարցաւորին եւ դուրգուրայ իր ժողովուրդի ամէն մի մանրիկին վրայ, եւ տեսնելու, այս հեռաւոր ափերուն դաւադիր ձուլարաններուն մէջ տարագիր հայութիւնը անխաթար պահելու ուխը մասամբ իրագործող մասին հայհոյելը աւազ պարտականութիւն չհամարէ:

Մահարին անշուշտ չի կրնար ուրանալ պատմութիւնը: Մերը կամ աշխարհի միւս ժողովուրդներուն պատմութիւնները: Կը յիշէ հարկաւ անունները մեծադըղրդ արքաներու, շահնշահներու, ձարերու, սուլթաններու: Կառավարական դրութիւններու մէջ կը ճանչնայ հանրապետականը, միապետականը, բացարձակը, սանձարձա՛կը: Չի կրնար մոռնալ անշուշտ ու մինչեւ իր կեանքին վախճանը յաւադին յիշատակի մը պէս պիտի յիշէ անձի պաշտամունք ստեղծած հրէշները եւ ի վիճակի չէ հարկաւ, պնդելու համար, թէ հաւաքական ղեկավարութիւն անունին տակ հանդէս եկող ժպտուն մարդակերները իրենց կարգին օր մը յուշ պիտի չդառնան, տեղի տալով նոր իրաւակարգի մը: Այսպէս է կեանքը: Կ'անցնին կառավարական բոլոր դրութիւնները իրենց մոլեռանդ կուռքերով եւ շողոմ երկրպագուներով, բայց կը մնայ ինքը՝ ժողովուրդը, որ դարերէն կու գայ եւ դարերէն կը բերէ իր կեցուցիչ ուժը, իր իրական եւ յաւիտենական կառավարիչը, որ ձայն մըն է, դերեզմանին միւս կողմէն եկող եւ այս աւին վրայ ապրողներուն սրտերը կենսունակութեան լեցնող, երազները թեղմնաւորող եւ ցեղային իմաստութիւնը աճեցնող մեծախորհուրդ աղաղակ մը: Մեր պատմութիւնը իրենց արուեստան գործերով եւ մեծ տեսիլքներով ողողած մարդոց պատգամն է անիկա, որ, վերջին կէս դարուն, հայրենիքի մէջ ինկած եւ հայրենիքի կարօտով իրենց աչքերը գոցած

հողիներուն մէջ անդամ մը եւս յայտնուեցաւ ու կըրկնակիօրէն զօրանալով՝ արբաղան երդումի մը պէս ամենուրեք զդացուց ինքզինք եւ զոհողութեան կանչի մը պէս արթուն պահեց հողիները:

Հայրենի հողին ընդերքէն կու գայ այդ ձայնը եւ բանաստեղծի մը տեսիլքը կը բերէ. քարանձաւներուն մէջ կը մռնչէ եւ չղթայակապ արքաներու չղթայապերծ երազը կը պատմէ եւ հերոսներու վէրքերէն կեանք առնելէ ետք, սուրբերու չունչով իր զերազոյն խմաստին հասնելէ յետոյ՝ դուրս կու գայ արեան դաշտերէն ու արբարաններէն եւ հայրենի հովերու սոյլին, ջուրերու երգին եւ ծաղիկներու բոյրին մէջացած՝ սաւառնաթեւ կը չրջի աշխարհէ աշխարհ, նետելով անտեսանելի իր կամուրջը հողին ներքեւ ապրողներուն եւ հողին վրայ յամառօրէն իրենց երազներուն կառչած «մեռեալ»ներուն մէջեւ, այդ չաղկապումին մէջ դնելով միանդամայն ցեղին միաձոյլ եւ անխորտակելի տարբերքը:

Անդամ մը եւս կրկնենք, որ այդ տարերքին, հազար ու մէկ արբուքիւններու աւիշով կազմուած այդ անխորտակ ուժին չնորհիւ ապրեցան, կ'ապրին եւ մեր ժողովուրդին ապրումներուն սնունդ կու տան «մեռեալ»ները: Կրնայի՞ն մէթէ տարբեր ընթացք մը որդեգրել, անտարբեր մնալ դղրդալից այդ համանուագին առջեւ: Չէին կրնար: Ո՛չ: Հակառակ պարագային այսքան երկար պիտի չմնային պատմութեան բեմին: Մէկ դամբանախօս կը բաւէր այն ատեն, մէկ սերունդ կը բաւէր իրրեւ յուղարկաւոր. քառասուն դամբանախօսի պէտք չկար, չորս սերունդի յուղարկաւորութիւնը անհրաժեշտ չէ՛ր: Ջմեռան: Մնացին: Կը մնան: Որովհետեւ ցեղային յատկանիշ մը ունի իրենց ներքին տարերքը, իրենց հողիներուն մէջ անլռելի զանգակի մը պէս կը զօդանջէ ցեղին մեծախորհուրդ ձայնը:

Անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կայ անիկա եւ կը պահէ իր յաղթական նկարագիրը:

Շահնշահները չկրցան արդիլել զայն, ձարերը եւ առին անոր դէմ իրենց ստորագրած մահավճիռները, սուլթաններըը սարսափեցան անոր ուժէն, նոր ժամանակներըը իրենց նոր փորձութիւններով չկրցան այլասերել անոր տոհմիկ շեշտը, եւ անշուշտ, իր թոյլ ձայնով, խորթ եղանակներով եւ վատաբանելու իր ախորժակներով հանդէս եկող խնդումերես ու խնդասիրտ այս դուժկանը ինքը չէր, որ պիտի դադրեցնէր անոր ընթացքը:

Ընդհակառակն՝

Պիտի գայ անիկա եւ բախի իրեն եւ իրեն պէս դուժկանի եւ յուզարկաւորի աչխուժ տրամադրութիւններ ունեցող բոլոր հարկատուներուն. պիտի գայ հեռաւոր դարերէն, յայտնի եւ անյայտ դերեզմաններէն, եւ հողին վրայ յամառող «մեռեալ»ներուն սրտերը լեցնելէ ետք, անոնց բերնով հաչիւ պիտի պահանջէ խորթ մտածումներ չարադրող բոլոր «ոգու ճորտերէն», անհատրաղատ ներչնչումներով հարատատը ամբաստանող բոլոր դատախազներէն, դուժկաններէն եւ տխտղոսակիր կամ տխտղոսներու հետամուտ բոլոր դամբանախօսներէն:

(Վ Ե Ր Ջ)

Uit de nalatenschap van de heer A.M.F. Pilikyan, 2026 p.
Eigenaar van Fa. Yeriwan, kleermakerij, Amersfoort

ԳԻՆ

Լիբանան	2 Լ. Ոսկի
Արտասահման	1 Տոլար

ՀԱՍՑԵ՝

BOGHOS SENABIAN
B. P. 2740
Beyrouth-Liban